

LAWAS, BUUT, PATUGSILING, ‘AG DUNGAN: ISANG PAG-UNAWA SA PAPEL NG KINAGISNANG SIKOLOHIYA SA KASAYSAYANG KOLONYAL AT HIMAGSIKANG PILIPINO SA PANAY, 1896-1898

ni Vicente C. Villan

Introduksiyon

Isang pagtatangka ang sanaysay na ito upang tingnan mula sa panloob na perspektiba ang mga salik na humubog sa kasaysayan at himagsikang Pilipino sa Panay mula taong 1896 hanggang 1898. Sa aspektong historiograpiikal, pinanindigan pa rin na ang kinagisnang sikolohiya ang maituturing na nakapangyayaring salik na naghulma sa mga pangyayaring pangkasaysayan sa Pilipinas. Sa kasaysayan ng Panay, kapwa pasibo at aktibong aksiyon ay pawang hinubog ng panlipunang sikolohiya. Sa pag-uugnay, ang *lawas* bilang kategoryang masusumpungan sa wikang Hiligaynon at malaganap na sinasalita sa Kanlurang Bisayas, maliliit na mga Isla sa paligid nito at maging sa ilang parte ng Kamindanawan (Villan 2010 b 1) ay katumbas ng “katawan” ng mga Tagalog. Bilang pisyolohikal na kategorya, ang lawas ay ipinagpalagay ni Shilling na tagatanggap (receptor) ng kahulugang panlipunan (social meaning) (Shilling 63-87). Binigyang diin niya na ang lawas bilang isang dalumat na biolohikal ay naaanyuan (formed), nasasagkaan (constrained) at nalilikha ng lipunan (invented by society). Sinusugan nina Mary Douglas, Erving Goffman, at Michel Foucault ang ganitong pagpapalagay ukol sa pagtanaw sa katawan hindi lamang bilang biolohikal na penomena, bagkus, produkto ng pagpapakahulugang panlipunan (Shilling 63-87). Sa naging pagtanaw naman ni Gealogo sa lawas ay itinuring niyang isang malawak na parang ng katauhan at kaluluwa na isang lunan na aniya “maaaring tumubo ang kapalaluan, kapanaghilian, kalibugan, at katamaran...” (Gealogo 16). Kung kaya’t kaugnay sa ideya ng lawas, masusumpungan ang mga salitang “panghilawason” (lagnat-laki na nagdadala sa biglaang paglaki ng isang bata), “panghilawas” (pagkahilig o pagkaganyak sa sex), at “lawasnon” (pagkahumaling sa bugso ng damdamin at mga materyal na bagay o makamundo).

Sa larangan ng sining, higit na naging matingskad ang pagbibigay halaga (valuing) at pagpapasundayag (showcasing) sa lawas bilang midyum kapwa sa larangang biswal at pagtatanghal. Sa pamamagitan ng panlipunang pagpapahalaga ukol sa lawas, bukod sa estetika, ipinadadaloy sa pamamaraang pagpapasundayag ng lawas sa sining hindi lamang ang panlipunang pagpapakahulugan, kundi higit sa lahat, ang katuturan at pagsasakabuluhan ng mga nakatagong pulitikalisdong kahulugan.

Kung tutuusin, ang palasak na pagtingin sa lawas bilang tagatanggap ng panlipunang kahulugan ay lubhang malaganap sa akademikong tradisyon ng Kanluran. Magkagayon man, sinasapantahang hindi generator *per se* ng panlipunang pakahulugan ang katawan kundi aktibong manlilikha o tagaganap din ito sa kabilang dako ng mga simbolikong aksiyon (Geertz 91-113; Turner 113-132). Ilan sa mga maituturing na simbolikong aksiyong pangkasaysayan na ginaganap ng lawas at maaaring pagbubuhatan ng pagpapakahulugan ay ang mga panlipunang penomena--pag-aalsa, himagsikan, at digmaan. Sa naging pagpapakahulugan ni Geertz ukol sa simbolikong antropolohiya, sinasabing ang mga aksyong pananagisag aniya ay nagtataglay ng ideolohiyang pinagtibay ng ritwalisadong proseso na isinasagawa sa pamamagitan ng mga seremonyal na pagtatanghal at nagpapatibay kung gayon sa lehitimasyon ng may hawak sa poder ng kapangyarihan (ceremonial rites) (Turner 90-108).

Sa pagbibigay kahulugan sa diwa ng “salaysay na may saysay,” makatutulong sa kabilang dako ang Sikolohiyang Pilipino at Pilipinolohiya upang paglapitin ang mga ito sa pamamaraang interdisiplinaryo, kros/transdisiplinaryo o multidisiplinaryo/pluridisiplinaryo na kaparaanan sa pagsasakasaysayan (Navarro 22-26). Bunsod nito, ang diskursong itinaguyod halimbawa ni Shilling at pinagtibay din nina Gouffman, Douglas, at Foucault ang lawas bilang tagatanggap, produktong panlipunan at ginagamit na mabisang pananagisag at midyum sa larangang sining, ay magbibigay liwanag ukol sa kabuluhan ng kinagisnang sikolohiya sa Panay. Sa ganitong pagpapalagay, lumilitaw na aktibong manlilikha (creator) at tagaganap (actor) din sa kabuuan ng mga makahulugan (meaningful), makatuturan (essential), at makabuluhang (relevant) gawaing pampananagisag ang lawas sa kasaysayan (symbolic action in history).

Sa ganitong punto, ang pag-aaral na ito ay lulundag lampas sa pagpapakahulugan at pagdadalumat na sosyolohikal tungo sa pag-unawang pangkasaysayan ng himagsikang Pilipino. Gamit ang panlipunang teorya sa pananaliksik, sa pamamagitan ng pagpapalitaw ng mga susing konseptong pangkalinangan na kaakibat ng lawas ay mapapalitaw ang inaasam na katotohanang pangkasaysayan. Dahil nakatuon sa pangkalahatan ang pagtingin ng historyador sa kung ano ang mga makahulugan, makatuturan, at makabuluhang pangyayari sa nakalipas na panahon, ipinahihiwatig nito sa atin ang pangangailangan para sa pagpapalitaw ng mga nakapangyayaring salik na magbibigay liwanag sa penomenong pangkasaysayan. Ilan sa mga itinuturing na nakapangyayaring salik sa kasaysayan ay ang kolektibong sikolohiya ng buut, patugsiling, at dungan. Sa historiograpiya ng kasaysayang kolonyal at himagsikang Pilipino, tinitindigan ito bilang nakapangyayaring salik sa mga penomenong pangkasaysayan hindi lamang sa bansa kundi maging sa mga rehiyon ng Pilipinas.

Nahahati sa tatlong bahagi ang akdang ito na inaasahang magbibigay linaw sa mga salik, sanhi, at mga pangyayaring pangkasaysayan sa isla ng Panay: (1.) Kinagisnang Sikolohiyang Panlipunan at Dalumat ng Pagkataong Pilipino sa Panay; (2.) Kinagisnang Panlipunang Sikolohiya at ang Mahalagang Ginampanang Papel sa Kasaysayan; at (3.) Kinagisnang Panlipunang Sikolohiya at Himagsikang Pilipino sa Panay, 1896-1898. Tumatayo ang unang bahagi ng sanaysay bilang tuntungan ng pangkasaysayang pangangatwiran sa aspektong teoretikal; habang ang pangalawa naman ay sa katibayan ng papel ng sikolohiya sa paghubog ng kasaysayang kolonyal. At ang pangatlo naman ay sa isinagawang paglunsad ng paghihimagsik na tinitingnan bilang bunga ng pagpapahayag ng kanilang kalooban tungo sa inaadhikang pagbabago.

Sa pangkalahatan, maghahain ng alternatibong pangtinging pangkasaysayan ang sanaysay na ito sa pamamagitan ng pagsasaad ng mga sumusunod na layunin: 1.) magpakita ng dimensyong pangsikolohikal sa pag-unawang pangkasaysayan; 2.) magtampok ng mga pangunahing kategoryang sikolohikal na humubog sa pagkataong Panayanhon; 3.) magpasundayag ng mga nasiil na mga konseptong pangsikolohikal, pangsosyolohikal, at pangkalinangan ng mga Pilipinong Bisaya sa Isla ng Panay; at 4.) magkaroon ng matalas na pag-unawa sa mga pangkasaysayang pangyayaring nakasalig sa nakagisnang kultura ng mga tao sa Pilipinas sa pangkalahatan at sa Isla ng Panay sa partikular.

I. Kinagisnang Sikolohiyang Panlipunan at Dalumat ng Pagkataong Pilipino sa Panay

Tulad nang makikita sa pamagat at binigyang kahulugan sa pasimula, may apat na pangunahing kategorya ang ginamit sa papel na ito: *lawas*, *buut*, *patugsiling* 'ag *dungan*. Ito ang mga itinuturing na mahalagang saligan sa pagdalumat ng pagkataong Panayanhon. Ang termimlohiyang *lawas* sa wikang Hiligaynon tulad ng ipinaliwanag na sa unahan ay kasingkahulugan “katawan” ng mga Tagalog. Tumutukoy sa kabuuan ang *lawas* sa bahaging “labas” ng tao (Tan & Jocano, ix; Joyce 139-158; Geologo 15-22; Covar 3-5 & Covar 10-11; Jose & Navarro 64-80).

Unang siniyasat ni Covar bilang paksa ng pag-aaral ang *lawas* sa pamamagitan ng kaniyang “tambalang-lapit.” Sa pamamagitan ng pagtutulad sa banga, naihulma ng nasabing iskolar ang pagkataong Pilipino batay sa kaniyang kategorisasyong “labas-loob”. Sa pamamagitan ng nasabing dikotomiya, napalitaw niyang ang “pagiging tao,” ay isang prosesong biolohikal; samantala, ang “pagkatao,” naman ay isang kagampang kultural. (Covar 3-5; Covar 10-11; Lee 264-265; Miranda 38; & Tullao 25-36). Mabisang naisalarawan ni Covar ang pagkataong Pilipino sa kaniyang pagpapaliwanag. Tulad ng banga, nagtataglay di-umano ang tao ng lawak ng loob at lalim ng looban. Sa lawak at lalim ng looban ng nasabing sisidlang pangkamalayan makakapa ang nakapangyayaring salik na pangkasaysayan tulad ng pakiramdam, hiya, at utang na loob (Enriquez 1-7; & Polo 27-31). Maihahalintulad ang *lawas* sa isang lalagyang maaaring mapaglilagakan halimbawa ng bagay, ideya, at kaisipan. Pinangangatwiranang sisidlang pangkamalayan na maituturing ang *lawas* ng tao ng mga (Kaufmann 485; Francisco 526-529; & Villan 3) pangkalinangang baryabol at kasangkapan samakatwid sa pag-unawa ng mga penomenong pangkasaysayan (Francisco 526-527).

Sa pag-uugnay, maihahalintulad ang sinusuring *buut* (Kaufmann 160; Garcia 557-601; Garcia 287-301; & Villan 38) ng mga Panayanhon sa “loob,” ng mga Tagalog (de Noceda & Sanlucar 193) at sa Ilokano-Igorot namang “nakem” (Carro, , 198; Gelade 415; & Mercado 577-601). Sa panglinggwistikong pag-unawa, tumutukoy ang *buut* sa *will*, *intention*, *mind*, *reason*, *understanding*, *intelligence*; *to will*, *want*, *desire*, *wish*, *intend*, *direct*, *do as one pleases*, *set one's heart upon* (Kaufmann 160). Samantala, nangangahulugan naman sa kabilang dako ang *patugsiling* sa konsensiya o budhi ng isang tao bilang pundasyong moral at etikal na saligan ng taong Panayanhon. Bilang kaugnay na larangan sa dalumat ng pagkatao, kumakatawan ang *patugsiling* na tagapagbalanse sa pagitan ng hinuha at saloobin. Ginagamit ang *patugsiling*

kung may pag-aatubili ang sino man na maisakatuparan ang ano mang nararapat na gawin batay sa naestablisang kolektibong pag-uugali, pag-aasal, at halagahin, ngunit nag-aatubili ang sarili na ito ay maisakatuparan (Makiling¹ panayam).

Dagdag rito, itinuturing din ang patugsiling o budhi ng mga Panayanhon na pangunahing panlipunang halagahin na tinatawag sa ngayong “katarungan”. Tumutukoy ang katarungan sa kolektibong kamalayan ng pagpapahalaga sa *kabuhi* (buhay), *kinaayo* (ginhawa) at *dungug* (dangal) na dapat isakatuparan ng lahat sa loob ng lipunan (Villan 35 & Villan 12-14; & de la Cruz 16). Nakasalig kung susuriin pa ang ideya ng katarungan sa matuwid na aksiyon na walang iba kundi ang pagbibigay-halaga ng tao sa katanggap-tanggap na *pamatasan* (kaugalian, pag-aasal, at halagahin) sa loob ng kinabibilangang lipunan. Samantala, ang katagang *dungan* (Villan, 39 & Villan 15) naman na tumutukoy sa kaluluwa (*ng isang taong buhay*), kakambal (*na nagsisilbing tagabantay na anghel ng isang tao*), at lakas ng loob (*na nagbibigay ng tapang at kagitingan sa anumang panganib ng buhay ng tao*) ng isang tao ay may mahalagang ginampanang papel sa paghubog ng kasaysayan (Magos 48 & de la Cruz 16-17).

Sa pagbibigay importansiya sa *dungan* bilang kinikilalang nakapangyayaring salik sa kasaysayan, ang pag-aaral ni Aguilar hinggil sa kasaysayan ng gahum (kapangyarihan) ang makapagbibigay ng kongkretong katibayan ukol sa naging mahalagang papel na ginampanan nito sa mga penomenong pangkasaysayan. Dahil sa kosmolohikong katangian ng dungan, maisasalig ang pag-unawang pangkasaysayan sa panahong kolonyal at himagsikang Pilipino. Aniya sa pamamagitan ng inaasam na gahum na nagmumula sa dungan sa panahong prekolonyal ng mga pinunong bayan naipapahayag ang *kusog* (lakas), *kaisog* (katapangan), at *kinaadaman* (kaalaman) bilang mahalagang batayan sa pamumunong bayan. Maiuugat rin sa dungan maging yaong tinataglay nilang *kaabtik* (abilidad), *manggad* (yaman), *karisma* (dating sa tao) at kauri pang mga katangian na nagagamit sa kanilang pamumuno sa sinaunang panahon. Nagbigay daan sa mga Espanyol ang ganitong pagpapahalaga sa dungan ng mga katutubo upang pumaloob sa kamalayang kosmolohiko-espiritwal na kamalayang bayan para maitawid ang kanilang marubdob na simulain sa pananakop (Aguilar 34-35).

Dahil dito, ang naganap na pagtutunggalian ng gahum para kay Aguilar ay nangyayari hindi lamang sa loob ng espasyong temporal kundi higit lalo na sa espirituwal na larangan. Ang espirituwal na pagtutunggaliang kaniyang nakita sa loob ng nakapangyayaring kalinangan ang naging mabisang batayan ng mga prayle para sa pakikipag-ugnayan sa mga hindi nakikitang nilalang, pagpapasunod sa mga Indio, at lehitimasyon ng kanilang kapangyarihang espritwal sa mga Pilipino (Aguilar 40-41). Naganap halimbawa ang nabanggit na espirituwal na pananakop sa pamamagitan ng pagpapaloob ng mga katutubong makapangyarihang diwata sa kanilang engkanto, ng kanilang mga anito sa pinaniniwalaang santo, ng mga anting-anting ng mga katutubo sa kanilang pinanaligang medalyong agnus, carmen, at rosaryo at iba pang kauri nitong kinagisnang paniniwala. Sa pamamagitan ng paggamit sa katutubong tradisyon at paniniwala matagumpay na naipadaloy sa kamalayan ng mga katutubo ang paniniwalang panrelihiyon ng mga mananakop (Aguilar 40-41). Kung kaya't para kay Aguilar, ang mabisang paggamit ng dungan at pagpapaloob ng kinagisnang kosmogoniya ng mga katutubo sa dala-dalang sistema

ng paniniwala ng mga mananakop naganap ang tinatawag niyang *conquista espiritual* sa Pilipinas (Aguilar 35).

Sa madaling salita, lumilitaw na ang apat na pangunahing larangang konseptwal na binanggit sa bahaging unahan lalo na ang tungkol sa dungan na unang ginamit ni Magos para sa pang-etnograpihong pagsusuri sa mamamayan ng Antique at ginamit din ni Aguilar bilang konseptwal na kasangkapan sa kaniyang ginawang pag-aaral ng kasaysayan ng gahum sa Negros ay nagsisilbing tuntungan ng panlipunang pagsusuri sa isla ng Panay. Mahalagang mahimay ang di-natatalos na kamalayang ito ng bayan sapagkat may mahalagang ginampanang papel ang mga ito sa paghubog ng mga pangayayari sa nakalipas na panahon. Ang kabiguan kung gayon sa ikababatid ng kaalamang ito ay magbubulid sa sinuman na ang mga pangkasaysayang pangyayaring sa panahong kolonyal at himagsikang Pilipino ay dala lamang ng pagiging reaktibo sa kaayusang kolonyal. Sinisiil ng gayong pananaw ang panloob na katangiang pangkamalayan ng mga Pilipino bilang nakapangyayaring salik sa kasaysayan. Ang kawalan ng konsiderasyon ukol sa pangsikolohikal na salik bilang tagapaghubog ng mga pangyayaring pangkasaysayan sa nasabing dako ng Kabisayaan.

Upang mabisang masuri ang mga nakapangyayaring salik na humubog sa kasaysayang kolonyal at pag-iral ng himagsikang 1896-1898, mahalagang mapag-alamang ang nabanggit na mga kategorya ang naging tagapag-ugit ng mga pangyayaring pangkasaysayan sa agos ng panahon.

Kung babalikan si Covar sa kaniyang pag-aaral sa pagkataong Pilipino, makikita natin na malinaw ang pagkagamit niya sa banga bilang metapora sa pagsasalarawan sa isang indibidwal na binubuo ng bahaging labas, loob, at lalim (Covar 3-5 & Covar 10-11). Kung susuriin, nakabilang sa bahaging labas ng tao para kay Covar ang mukha, dibdib, tiyan, at sikmura habang nasa bahaging loob naman aniya ang isipan, puso, bituka, at atay. Samantala, binigyang diin naman ng nasabing iskolar na nakapaloob sa bahaging lalim ang kaluluwa at budhi ng tao (Covar 8-9; Covar 10; Miranda 101-106; & Francisco 526). May kahusayan kung tutuusin ang pagsasalarawang ito ni Covar hinggil sa pagkataong Pilipino na nagtataglay ng tatluhang larangan o dalumat.

Gayumpaman, kongkretong pinalalawig ng may-akda ang pag-aaral na ito ni Covar na magpapayaman ukol sa dalumat ng pagkataong Pilipino sa pamamagitan ng mga sumusunod na kategorya: 1.) labas, 2.) loob, 3.) lawak, 4.) lalim, 5.) laman, 6.) bisa, at 7.) kabuluhan. Sa pamamagitan ng ganitong taksonomiyang Antropolohikal, higit na mauunawaan ang pagkataong Pilipino kapwa sa panlabas at panloob na larangan. Kapansin-pansing ang nasa bilang 1, 2, at 4 lamang ng pagkataong Pilipino sa pitong larangan o dalumat ang binigyang-pansin ni Covar. Hindi siya naging malay sa mga kategoryang nasa bilang 3, 5, 6, at 7 na sa aking palagay ay nakasalalay ang makabuluhang pagtuklas hindi lamang ng nauukol sa dalumat ng pagkataong Pilipino kundi maging sa pinakasaligan ng mga naganap na panlipunang aksiyon sa kasaysayan. Para sa kongkretisasyon at pagpapalawig sa sinimulan ni Covar, hindi kaya mas lumilitaw na lohikal kung bibigyang pansin muna ang lawak ng loob ng banga bago siyasatin ang lalim na

kaniyang tinukoy sa pagkataong Pilipino? Pinangangatwiranang hindi lamang basta lalim ng banga bilang metaporang ginamit sa pagdadalumat ng pagkataong Pilipino ang nararapat pansinin, manapa'y makatwirang bigyang pagpapahalaga rin higit sa lahat ang lawak ng loob, bagay na inilagak, inaasahang bisa sa isinilid, at ang kabuluhan o gamit ng isinuksok sa loob ng nasabing bangang sisidlan.

Sa kabuuan, sinasapantahang ang bahaging labas (lawas/gawas) ay ang “likas na pagkatao” at ang bahaging loob (buut) naman ay ang kinikilalang “pagkataong may sapi” (Covar, 16). Hinihinuhang ang konseptwal na kasangkapang “labas-loob-lalim” na tinutukoy ni Covar ay kinapapalooban ng halagahing panlipunang may kinalaman sa pagpapakatao na mahalaga at kongkretong saligan sa panlipunang pag-aaral. Ang pagpapakataong mula sa bahaging kalooban na binanggit sa itaas at siyang kinaluluklukan ng tinatawag naman sa kabilang dako ni Enriquez na *pakiramdam* (Enriquez 36, 51-52, at 53-55; & Motin 298, 306-317) ay maipagpapalagay na lalim ng loob sa kabuuan ng pagkataong Pilipino.

Magkagayunman, nais na palawakin at bigyang lohika ang gayong nasimulan ni Covar at binigyang laman ni Enriquez sa pamamagitan ng mga sumusunod na mungkahing kaayusan o tipolohiya: 1.) likas na pagkatao (pagiging tao), 2.) pagkataong may batyag (pakiramdam), 3.) pagkataong mapatugsilingon (may budhi/konsensya), 4.) pagkataong may dungan (kaluluwa, kakambal, at lakas ng loob), 5.) pagkataong may kapangyarihan/gamhanan (makapangyarihan), 6.) pagkataong may bisa/abtikan (batikan o dalubhasa, pantas, paham sa kaniyang larangan), at 7.) pagkataong makabuluhan/mapuslanon sa lipunan (nakakatulong, nalalapitan, napagsisilungan sa panahon ng pangangailangan).

L A B A S	LAWAS	L O O B	BUUT	L A W A K	PATUGSILING	L A L I M	DUNGAN
LAMAN (GAHUM)							
<i>KUSGANAN</i>			<i>ISGANAN</i>			<i>KINAADMAN</i>	
BISA (KAABTIK)							
<i>TIGBAYLO</i>			<i>TIGADLUM</i>			<i>TIGALPU</i>	
KATUNGOD (KABULUHAN)							
MABINULIGON (MATULUNGIN)			MAINAWAON (MAHABAGIN)			MAALINGAON (MAPAGKANDILI)	

**Larangan o Dalumat ng Pagkataong Panayanhon
Talahanayan Blg. 1**

Bagaman lubhang naging malinaw ang kabuuang estruktural na bahagi ng tao at nakapaloob dito, hindi napansin nina Covar at Enriquez ang nauukol sa pangatlo, panlima, pang-anim, at pampitong larangan o dalumat ng pagkataong Pilipino--*patugsiling*, *dungan*, *gahum*, *kaabtik*, at *katungod* (Salazar 1-3 & Villan 37). Ang *patugsiling* bilang pangatlong dalumat na nilinaw sa unahang bahagi ng sanaysay ang nagsisilbing tagapagbalanse o maninimbang sa bawat kapasiyahan ng tao sa anumang aksiyong maaaring maisakatuparan (Covar 9; & Miranda 101-103) alinsunod sa kinagisnang pamantayang moral at etikal na paniniwala (pamatasan) (Miranda 101-103; & Villan panayam). Samantala, ang dungan (kaluluwa) na naroon sa panlimang larangan o dalumat pantao ang nagsisilbing kaluluwa ng taong buhay, kakambal sa pamumuhay, at lakas ng loob na mahalaga sa pagharap sa lahat ng uri ng mga panganib o hamon ng buhay (Magos 48; Miranda 101-103 & Villan 39).

Para sa mga Panayanhon, ang dungan na unang ipinaliwanag ni Magos at ginamit na susing konsepto ni Aguilar sa pag-unawa ng tunggalian ng gahum sa kasaysayan ay maituturing na laman ng lalim ng katawan sa metapora ng banga bilang sisidlan na binanggit ni Covar. Gayumpaman, kapagka humiwalay ang dungan sa kaniyang luklukan, ito ay nagiging kalag sapagkat tuluyan na itong iniluluwa palabas ng katawan (de la Cruz 17; Aguilar 55; & Villan² panayam). Tinukoy ni Salazar ang nasabing kaluluwang kumakalag sa katawan bilang batayan ng buhay at ginhawa (Salazar 83-92; Covar 8-9). Gayumpaman, nagkulang din si Salazar na pag-ibahin ang nananahan sa loob ng taong buhay (walang iba kundi ang dungan) at ng sumalangit na dungan bilang kalag ng tao. Ang dungan bilang lalim ng banga sa pangkalinangang metapora at pang-apat na larangan o dalumat pantao ay siyang pinagmumulan ng *gahum* (kapangyarihan) at maaaring maipapahayayag sa pamamagitan ng tinataglay na *kusog* (pampisikal, pangmental at pang-emosyunal na lakas), *isog* (kagitingan at katapangan) at *kinaadman* (hayag at lihim na karunungan) (Aguilar 28-31 & 34-36; Villan 40 & Villan 16).

Nagbubuhay sa tatlong manipestasyon ng dungan ang bisa ng tao na nagagamit sa temporal at espiritwal na larangan ng pamumuhay (Aguilar 29-31 & 56). Sa temporal na antas, maaari itong pagmumulan ng gahum na indibidwal, panlipunan, pampulitika, pang-ekonomiya, at pangkultura. Sa pang-espiritwal na lebel, ang pagkakaroon naman ng agimat o anting-anting para sa hinahangad na *tigbaylo* (kakayanang makapagpalit ng anyo sa anumang naisin), *tigadlum* (kakayanang hindi makita ng ibang tao), at *tigalpu* (kakayanang makalipad, makalakad sa tubig at iba pang kauring espesyal na kakayanan) na kapwa nagagamit ng tao sa pamumuno o paglilingkod-bayan sa kinapapaloobang lipunan. Mahalagang salalayan ang mga ito sa pag-unawa hindi lamang ng pagkataong Panayanhon kundi higit sa lahat ng penomenong pangkasaysayan sa Panay (Magos 59-60; Mulato 16; at Serag 1997, 64).

Samantala, maliban sa kamatayan, maaari ring maihihiwalay ang dungan sa katawan ng tao sa pamamagitan ng simpleng presensiya ng isang taong may malakas na dungan at naging katabi mo halimbawa sa upuan (Aguilar 28; Villan & Makiling panayam). Gayundin, maging sa payak na pagsipat o pagtitig sa mata ng kaharap mo sa sinasakyang dyip ng biyaheng UP Ikot o Toki kaya, ay maihihiwalay rin ang dungan sa iyong katawan maliban kung pinaghihinalaan mo ang kaharap sa upuan bilang isang aswang. Pinaniniwalaan ding maging sa pamamagitan

ng pagdampi ng hangin mula sa nakasalubong mo sa daan, nakasakay sa jeep, bus, tricycle at iba pang sakayan ay maaaring mawawala rin ang pinahahalagahang dungan sa iyong katawan at maging dahilan ng lubhang naramdamang sakit sa tiyan. Karaniwang ang pagkawala na ito ng dungan bilang pinagmumulan ng kusog (lakas), isog (tapang, giting, at lakas ng loob) at kinaadman (husay, abilidad, at talino) at batayan para sa bisa ng tao na humahantong sa pagkakaroon ng kinahihintakutang sakit na ngayon ay kilala natin sa tawag na usog (de la Cruz 18; & Aguilar 28). Sa madaling salita, itinuturing ang dungan ng biolohikal, mental at emosyunal na pangangailangan at gahum na nagagamit ng tao sa kaniyang buhay at pakikipamuhay sa iba't ibang larangang pangkapaligiran—pisikal, ispirituwal, panlipunan, pangkalinangan, pang-ekonomiya, at pampulitika.

Tangi rito, ang dungan ay maaaring mawawala rin sa pamamagitan ng kusang pag-alis o paglalagag sa bahay habang ang tao ay nasa mahimbing na pagkatulog (de la Cruz 16-18; & Aguilar, 28) o dili kaya ay maaaring manakaw ng mga engkanto at iba pang may kapangyarihang nilalang (Mulato, 62). Para sa una, magiging sanhi rin ng pagkamatay ng tao ang pagkalagalag na ito ng dungan na maaaring maidudulot ng pagkatakip ng kaldero o anumang uri ng pinagsaingan ng taong gising at nagugutom mula sa mahimbing na pagkatulog. Kapag nakalag na ang dungan sa katawan ng tao, kinakailangan ng ritwal ng *patulod* (literal na kahulugan, patulak) upang ito ay tuluyang sumalangit na para hindi makagambala pa ng mga taong buhay (Magos 50-51).

Palibhasa, ang pagkawalay ng dungan sa pamamagitan man ng kusang paglalagalag o pagkabihag nito ng mga aswang o mga engkanto patungo sa mga yungib na mapagkukulungan (Magos, 50; & Mulato, 62-63) ay hindi lamang magpapahinto ng buhay ng tinatahanang katawan, kundi, maging ng katungkulang mahalaga para sa pagpapalawig ng buhay, kinaayo, at dungog sa loob ng lipunan. Upang hindi tuluyang mamatay ang nagmamay-ari ng binihag na dungan at nang sa gayon ay patuloy na makapaglingkod, kinakailangan ang pagsagawa ng *haraywon* (mga ritwal) na panaet, pahagbay, at patalas (Mulato 63). Mga prebentibong hakbang din ang mga ito sa kabuuan para makaiwas ang tao sa tuyaw o pangingialam ng mga diwata, anito at iba pang nilalang na makapangyarihan sa tao (Menez 64-67).

Samantala, ang *panghagbay* bilang haraywon naman ay ang pagsasagawa ng pakikisuyo sa mga diwata at mga anito. Isang uri ng ritwal na ginagawa ng babaylan sa balon, ilog, at iba pang anyong katubigan para hilingin sa kanila na pagkalooban, lalo ang mga bata ng malusog na pangangatawan na lubhang kailangan sa kanilang paglaki para makalaban sa lahat ng uri ng mga sakit, at pangingialam o inggit ng mga *maw-it* (masasamang espiritu) at mga *tigadlumon* (nilalang sa mundong ilalim) (Mulato 63). Panghuli, ang *patalas* bilang isang uri rin ng haraywon na isinasagawa upang hilingin sa kaluluwa ng kamamatay pa lang, lalo na sa mga biglaang kamatayan na huwag nang magparamdam pa sa kanilang naiwang malapit na kamag-anakan. Sa halip, mataimtimang hilingin sa mga ito na pumaroon na sa bukal ng Moroboro (Dingle, Iloilo) para makapagpaligo nang sa gayon sila'y tuluyan nang yumao at makasama na sa ibang dungan na naging kaluluwa sa kabilang buhay (Mulato 63).

Tangi rito, katungkulan din ng mga babaylan sa bayan na magsagawa ng mga sumusunod na ilang halimbawa ng paglilingkod bayan: *araw-aw*, *batak-dungan*, *butbot*, *bawi*, *hanggab*, at *panguyang*. Sumasakop ang araw-aw bilang obligasyon ng babaylan na parating hilingin sa mga kaluluwa ng mga taong “sumakabilang-buhay,” mga anito at diwata na kung maaari ay tanggapin ang kanilang iniaalok na mga pagkaing bunga ng kanilang unang patubas o ani (Mulato 63; & Menez 71-72). Ang batak-dungan (kasalungat ng patulod) ay pagpapanatili ng dungan ng kasisilang na sanggol upang ito ay patapangin, gawing matalas ang pag-iisip, at magiging listo sa kaniyang pagkilos (Mulato 63).

Isinasagawa ang pagbabatak ng dungan sa pamumuno ng babaylan upang mapalakas ang dungan lalo sa isang sanggol na hindi pa gasinong buo ang taglay na dungan (Mulato 63; & de la Cruz 16-17). Palibhasa pinaniniwalaang ang dungan ay sumasama sa inunan bunsod ng pagkaluwal ng bata sa sinapupunan ng kaniyang ina, kung kaya’t kinakailangang maisaayos ang pagiging buo nito upang siya ay maging ganap na tao o mabisa at makabuluhang nilalang (Magos 48; & de la Cruz 16). Kilala ang bisa at kabuluhang ito ng tao sa mga Bikolano bilang ulag/urag kung kaya’t kinakailangan itong lalong mapatibay sa pamamagitan ng kinagawiang sistema sa pamayo, panaming, pamatuk at maging ang pagkaroon din ng panulong sa bahay. Ang “pamayo,” (cf. bayo) ay pangkaraniwang gawain ng pagsusuot ng mga kasuotang may matingkad na kulay tulad ng pula, dilaw, at bughaw. Nilalakipan ang pamayo ng mga isinusuot na mga palamuti na yari sa tanso, pilak, at ginto na pinaniniwalaang tagapagtaboy rin ng mga masasamang nilalang sa paligid ng tao.

Gayundin, layunin sa ritwal na haraywon ang pagsasagawa ng “butbot,” o “pamutbot,” upang mailigtas ang sinuman sa *alup* na bunga ng pagsapi ng mga maw-it o masasamang espiritu (Mulato 63). Samantala, kaugnay sa mga binihag na mga dungan ng mga masasamang espiritu, isinasagawa ng mga babaylan ang haraywon ng “bawi,” o “panag-uli,” ng dungan upang mailigtas ang tao sa tiyak na kamatayan. Sa pagkakataong may kasapi sa komunidad na palagiang nakakaranas ng pananakit ng tiyan, isinasagawa ang haraywong “hanggab,” upang gamutin ang maysakit sa pamamagitan ng *luy-ahan* (pagpahid ng luya: *zingiber officinale*--sa iba’t ibang parte ng katawan na sinasamahan ng pag-usal na di-mauunawaan) upang isalba sa dinaranas na pananakit ng tiyan ang pasyente (Salvilla 25; & Mulato 64). Isinasagawa rin sa pangunguna ng babaylan ang ritwal ng *panguyang* (literal na kahulugan: pagsasayang) sa pamamagitan ng malaking inilulunsad na handaan na bunga ng masaganang ani. Pangunahing handog sa mga anito at diwata ang mga pagkain mula sa karneng baboy, manok, pangasi, at mga kakanin na nilalahukan ng buong bayan at ipinagpapalagay na tinutuntungan ng tradisyong pasko at kapistahan sa mga lokalidad sa kasalukuyan (Mulato 63).

Sa kabuuan, ipinagpapalagay na ang usog bilang isang biolohikal na kondisyon ng isang tao na nakakaranas ng matinding pananakit ng tiyan, pagpapawis ng malagkit o malamig sa kaniyang katawan lalo sa sikmura kung saan naroon ang atay (kultural na saligan ng buhay), at ang di-pangkaraniwang panlalamig maging ng kaniyang pisngi (“nagalupsi,” sa wikang Hiligaynon, Kinaray-a, at Aklanon), at palad kapwa sa kamay at paa. Kapag hindi ito naagapan sa pamamagitan ng paghagilap ng nakausog upang ito ay lawayan, pinaniniwalaang tiyak na

hahantong ang biktima sa kamatayon (kamatayan). Ngunit kung ang isang indibidwal naman ay nausog o nagkasakit dala ng pamimihag o pagnakaw ng dungan na pagdaka'y humantong sa suliranin ng sakit na sanib o sapi, kailangan ang tulong ng isang bunggaitang babaylan upang maisagawa ang ritwal na panag-uli o panaet.

Magkagayunman, kapagka nabigong mapanag-uli sa kabila ng pagsagawa ng haraywong bawi, at iba pang mga remedyo upang mailigtas ang taong nausog o nanakawan ng dungan, tuluyan nang mamamatay ang biktima. Kaipala'y naging palasak ang kasabihang matapos humiwalay ang dungan bilang lalim ng tao sa kaniyang katawan at tuluyang "pumanaw," na mula sa kaniyang tinatahanan o kinaluluklukang katawan, malimit na sinasambit ng mga matatanda ang *pangabay* na: "Sumalangit nawa ang kaniyang kaluluwa." Ang tinutukoy na kaluluwa rito ay ang dungan na tumatayong bisa ng taong buhay (de la Cruz 16) na kumalag sa katawang sisidlan at kung magakagayon maging isang ganap na bangkay ang isang tao.

Sa pangkalahatan, kapuri-puri ang naging pag-aaral ni Covar kung babalikan ang pagtatampok niya ng kategorisasyong labas-loob-lalim na nilinaw naman sa kabilang banda ni Enriquez gamit ang matalas na sikolohikal na kategorisasyong pakiramdam, hiya, at utang na loob (Enriquez 1-7; Enriquez 31-33, 36-42, 46-49, & 55-59; Aquino 4-7; Din 60-64; Motin 299-302; & de Guia 32-34). Kung tutuusin, isa lamang espasyo o dalumat pantao itong binusisi ni Enriquez na maaaring pumaloob sa ilalim ng kategorya ng pagkataong may sapi sa pakahulugan ni Covar (Covar 8-10; Covar 13-14; & Aquino 7-9).

Gayumpaman, malay din si Covar na bukod doon sa tinukoy ni Enriquez na mga istimulong panlipunan sa ilalim ng kategoryang "di-ibang tao," at "ibang tao," (Aquino 30-36; & Villan 112-113) ay maaari ring pumaloob o sumapi sa tao ang masamang kaluluwa tulad ng sa aswang, engkanto at iba pang mga nilalang na naroroon sa tatlong salansanan ng sansinukob (Mulato 63-64; & Menez 64-67 & 86-90). Tinatawag ng may-akda ng pag-aaral na ito ang tinutukoy ni Covar bilang istimulong espirtiwal sapagkat may kinalalaman iyon sa pakikipag-ugnayan ng tao sa buong *sangkatinuga* (sangkanilalang) bukod pa ito sa naririyang litaw na kaalaman ukol sa *isigkatawo* (kapwa-tao) (Aquino 8; Motin 299-302 & 304-307; & de Guia 22-26, 28-29).

Kung susuriin, ang ideyang akademikong "kapwa" na binigyang kahulugan bilang sariling nakikita sa iba (de Guia 8-13) sa kontekstong heograpikal at sosyolohikal na pagpapakahulugan ay naging saligan sa malawak na pakikipag-ugnayan. Sa masaklaw na pagtingin, hindi lamang humahangga ang ideya ng kapwa sa parametro ng "isigkatawo," (kapwa-tao) kundi tumatagos din ito higit sa lahat sa buong *sangkatinuga* (sangkanilalang o kapwa-nilalang). Tumutukoy ang sangkatinuga sa buong sangkanilalang na makikita sa mundong ilalim, mundong ibabaw, at kalangitan na nararapat ding pakitaan ng pakikipagkapwa. Maipagpapalagay na ang ideya ng "loob," pa rin ang tanging espasyo ng pakikipagkasundo sa buong sangkanilalang sa buong cosmos o sansinukob at ang lawas o katawan samakatwid ang ginagamit na panlipunan, ekonomiko, espirtuwal, at pangkalinangang midyum ng pakikipag-ugnayan (different levels of engagement). Dahil dito, ang pagpapahalaga sa dalumat ng loob sa kabuuan ay nararapat na gawaran ng matalas na pakiramdam sa bisa ng pakikipag-kapwa sa sangkanilalang sa anyo

man ito ng pagpapakita ng hiya at utang-na-loob bilang kahayagan ng di-nasusulat na sumpaan sa magkabilang panig.

Samantala, dapat alalahaning ang lahat ng lalagyan o sisidlan bilang isang estratehikong espasyo sa pangkalahatan ay sadyang gamit lamang ang naging kaukulan ng mga ito. Kung ito halimbawa ay igibang kawayan (bi-as), magiging sisidlan ito ng tubig na nagagamit na mapag-iinuman at panlilinis sa bahay o katawan. Gayundin, kung ito naman halimbawa ay sako, magiging lagayan naman itong magagamit para sa inaning kamote, balinghoy, palay, at iba pa na mahalaga rin hindi lamang upang impukin ang mga ito kundi upang maging ligtas ang mga gayon sa maaaring kasiraan na maidudulot ng pagkakatiwangwang at katagalan ng panahon. Sa kabilang dako, kung ito naman halimbawa ay banga, maaaring lagayan at impukan din ito ng tubig, bagoong, buto ng ninuno at iba pa na mahalaga rin sa buhay ng tao. Sa ganitong punto, ang katawan ng tao na may buut, patugsiling, at dungan sa kabuuan ay may kaukulan at institusyonal na gamit para sa panlipunang pagbubuklod na inaadhika ng tao.

Nais na ipasundayag sa sanaysay na ito ang hindi nakitang pang-apat na dalumat pantao na walang iba kundi ang dungan. Ang dungan ang itinuturing sa pag-aaral na ito bilang esensiya o bisang pantao sa aspektong biolohikal na kabuuan ng isang nilalang at sa larangang kultural na pag-unlad ng isang tao (Covar 1). Tulad nang nasabi na, ang pakiramdam, hiya at utang na loob ang siyang laman ng banga o loob ng tao. Bagaman marami-rami na ring mga ginawang pagpapalawak at pagpapalalim sa mahalagang papel ng mga ito sa lipunan, hindi naman nakita ang kaugnayan nito sa paghubog at pag-ugit ng mga pangyayaring pangkasaysayan. Ang mahigpit na kaugnayan ng mga ito sa paghubog ng mga pangyayaring pangkasaysayan ang nais na bibigyang-pansin sa sanaysay at inaasahang magbibigay liwanag sa pag-unawa ng kasaysayang Pilipino sa pangkalahatan at sa pulo ng Panay sa partikular.

Sa pagsusuri, ang dungan bilang pang-apat na larangan sa kabuuan ng dalumat pantao ay maituturing na kailalaliman ng pagkataong Pilipino sa Panay. Maihahalintulad ito sa *chi* ng mga Tsino at *ke* ng mga Hapon na pinagbubuhatan ng kanilang maayos na konsepto sa pagkatao, di-matinag na kalooban, at pinanggagalingan ng mabuting pagpapasiya o wisyo sa buhay. Sa mga kinagigiliwan ng mga kabataang palabas na *Dragon Ball Z* at *Winnie the Pooh*, masisipat ang kabuluhan ng *chi/ke* na pinagbubuhatan halimbawa ng lakas ng loob ni *Gohan* laban kay *Cel*, at ni *Goku* naman kontra kay *Majin Boo*. Bagaman lubhang naging makapangyarihan sina *Cel* at *Majin Boo* hindi naman natinag sa kabuuan ang pagkatao nina *Gohan* at *Goku* na harapin sila at lupigin sa kanilang paglalaban ng gahum na nagbubuhat kapwa sa kanilang tinataglay na *chi* o *ke*. Nagbibigay rin ang *chi* o *ke* ng panatag na kalooban, kalmadong damdamin at matalinong pagpapasiya na makikita naman halimbawa sa katauhan ni *Pooh* sa isa pang kinagigiliwan ng mga kabataang palabas na *Winnie the Pooh*.

Tulad nang inaasahan, lahat ng isinilid sa loob ng banga ay mahalaga sa naglagay nito at inaasahang magagamit iyon ng sinumang nagsilid para sa kaniyang kapakinabangan. Kung asin ang isinilid sa kalooban, kalawakan at kailaliman ng banga inaasahang ang lamang iyon na inilagak roon ay nararapat na magtataglay ng alat bilang gahum o bisa nito upang labanan

ang kabulukan halimbawa ng isang isda o karneng itinago sa naturang sisidlan. Kung kaya't hindi kalabisang sabihin na naging *katungod* (kaukulan) ng asin ang pagbibigay ng lasa, alat, at paglaban sa kabulukan na pakikinabangan ng tao.

Gayundin, kung bagoong naman halimbawa ang isinilid, sa paghango mula sa bangang sisidlan, inaasahang iyon ay hindi lamang para maging ulam kundi magtataglay rin ito higit sa lahat ng lasa at sarap na magpapaganda sa ngiti, kung hindi man, magpapagana sa mga nagsisikain sa naturang ulam. Samantala, kung tubig naman halimbawa ang isinilid sa bangang pag-iinuman na likas sa sinaunang panahon sa kapuluan, inaasahang hindi lamang iyon magbibigay ng lamig sa lalamunan ng mga magsisiinom, kundi higit sa lahat, ang taglay na bisa o gahum nitong pumatid ng uhaw at kasiyahan sa lahat ng nagsisiinom. Sa kabuuan, kapwa bagoong, tubig at iba pang isinilid sa isang lalagyan ay may katungod sa tao na bigyan siya ng kasiyahan o ligaya na pangunahing dahilan sa pag-iimpok niya sa bangang sisidlan. Ang lawas ng tao ang sisidlan o lagakan ng buut, patugsiling, at dungan na pinagbubuhatan ng bisa o gahum ng tao para maisakatuparan ang kaukulan o katungod nito sa pagtataguyod ng *kabuhi* (buhay), *kinaayo* (ginhawa), at *dungog* (dangal) ng bayan.

II. Kinagisnang Panlipunang Sikolohiya at ang Mahalagang Ginampanang Papel sa Kasaysayan

Malaki ang ginampanan ng papel ng buut sa pag-unawa ng kasaysayang kolonyal ng mga Pilipino. Dahil nakasalig sa nabanggit na sikolohiya ang proseso sa sosyalisasyon, naipapaliwanag ang pagkakaroon ng mga panlipunang halagahin tulad ng *pakigbagay* (pakikibagay), *pakigbuylog* (pakikiisa), *pakigtapu* (pakikilahok), at *pakig-ayo* (pakikitungo) sa ibang tao; at gayundin, maging yaong praktika sa *pakig-upod* (pakikisama), *pakig-angot* (pakikiugnay), *pakig-ugyon* (pakikisangkot), at *pag-abi-abi* (pakipagpalagayang-loob) sa di-ibang tao (Villan 112-113). Manipestasyon ang nabanggit na kolektibong kamalayan para sa pagkakaroon ng ritwal sa *pakikipag-anghod* (sanduguan) bilang batayan para sa alyansang pulitikal. Naghahatid ang nabanggit na ritwalisadong pangyayari sa pagbangon ng mga hegemonikong mga kaayusang pampulitika sa kasaysayan na makikita halimbawa sa pagkakaroon ng mga Kaharian (chiefdom o pre-state sa pagkaunawa at kategorya ng Kanluran), at Karadyaan sa kapuluang Pilipinas (Villan 108-113).

Sa pamamagitan ng naturang pangkalinangang pulitikal, mauunawan ang pagkabuo ng Estadong Kolonyal ng mga Espanyol sa Pilipinas simula noong 1565 at pamamayagpag nito hanggang 1898. Gayundin, higit sa lahat, maging ang pagkabuo ng Republika ng Katagalugan ng mga Anak ng Bayan sa Pilipinas noong ika-24 ng Agosto 1896 na pinanguluhan ni Gat. Andres Bonifacio (Encarnacion 8-9, 13-19) ay pawang hinubog lahat ang mga ito ng mga kaisipang panlipunan ng mga Pilipino. Mahalaga samakatwid ang ganitong kaparaanan sa pagsusuri upang makita ang panloob na dinamikong humubog sa mga Pilipino.

Kung susuriin, ang buut sa kabuuan ang pinakapangunahing sanhi sa naganap na alyansang pampulitika sa pagitan ng mga Pilipino na unang naganap sa Kabisayaan noong ika-16 siglo (Villan 209-214). Dahil sa nakaranas ng pambubulabog at pag-atake ang mga pangkat ng mga Bol-anon

sa Dapitan sa ilalim ng pamumuno nina Pagbuaya at Manooc, ang pagkabihag ng may 800 katao at pagkapaslang ng may 500 mamamayan sa di-natukoy na taon ng pagkubkob ng Moro bago dumating ang mga Espanyol sa nasabing pook, ang nagtulak sa pamunuan nito na makipagkapwa kina Miguel Lopez de Legazpi, Martin de Goiti, Juan de Salcedo, at kasamahan nitong mga Espanyol na naglayag mula Mehiko tungong Pilipinas (Villan 1). Napagtibay ang nasabing pakikipagkapwa ng mga Bol-anon sa tanyag na sanduguan naganap sa Bohol noong Ika-19 ng Marso 1565 (Tirol 97-100). Sa pamamagitan nina Miguel Lopez de Legazpi at Rajah Sikatuna, napormalisa ang gayong pakikipagkapwa sa pamamagitan ng naganap na pangseremonyal na ritos ng sanduguan na nakapagpahintulot sa kanila upang magkatingang magkapatid (mag-igsoon). At bilang magkakapatid sa puod (pulong pamayanan), inaasahan sila kung gayon batay sa kolektibong kamalayan na magsanib ng kalooban, na magtulungan sa mga gawain at magdamayan sa mga suliraning kinakaharap ng isa't isa lalo na sa panahon ng mahigpit na pangangailangan.

Samantala, ganito ring pangyayari ang nakita sa Panay kung saan tulad din ng nasa Dapitan, madalas nakararanas ng pagsalakay mula sa mga 'grandes piraticas' ng Ma-it ang mga Panayanhon kung kaya't nang pumaroon sina Maestre de Campo Martin de Goiti at Capitan Juan de Salcedo sa nasabing pook, kaagad silang hinarap nina Rajah Madidong at Rajah Maricabug upang magpakita sa kanila ng pakikipagkapwa dahilan sa mahigpit na pangangailangan sa mapagkukunan ng pagkain at mapaglilipatang pulo ang mga hukbong Espanyol. Ito ay bukod pa kung tutuusin sa pangmilitar na konsiderasyon na ang pulo ng Panay ay makapagbibigay sa kanila ng kaligtasan laban sa mga Portuges at panganib na hatid ng pangangayaw Moro. Tulad ng inaasahan, sila'y maluwag na tinanggap ng mamamayan ng Panay na pagdaka ay humantong sa pagkakaroon ng sanduguan pagsapit ng buwan ng Enero 1570.

Sa pakikipagkasundong nabanggit sa itaas, naging inisyatiba sa panig ng mga Panayanhon ang gayong estratehikong kapasuhan na kahalintulad sa simbolikong aksiyon na ginawa ng mga Bol-anon dahil sa ang mamamayan ng hilagang Panay ay madalas nakakaranas ng pambubulabog mula sa mga 'grandes piraticas' ng rehiyon ng Ma-it. Itinaon ang mga pambubulabog na ito ng pangangayaw ng Moro sa panahong ang pamayanan sa pulo ay nakaranas ng matinding gutom na dala ng pag-atake ng balang sa kanilang sakahan. Dahil nangangailangan din ng kaalyado ang mga Espanyol upang kanilang maging kapanalig para sa simulain ng *conquista*, nagsalubong ang kanilang mga interes upang buksan ang kanilang mga sarili para sa kanilang *isigkatawo* (kapwa-tao) sa bisa ng pakikipagkapwa na ang kagampan ay ang ritwal ng pakikipagsandugo.

Kung susuriin, katumbas ang pakikipagkapwa ng mga Tagalog sa "pakikipag-abian" ng mga Panayanhon (cf. bay sa Sugbuhanon, at abe sa Kapampangan) na kapwa tumutukoy sa paghahanap ng katuwang, kaagapay, kabisig, kapanalig, katulong, kasama, at iba pa na tinitingnan ng pag-aaral na ito bilang estratehikong ideolohiyang panlipunan para sa pagbubuklod o paghuhugpong ng mga simulain at adhikain. Nakaugat ang praktika ng pakikipag-abian sa Panay sa sinaunang panahon sapagkat sapul pa sa simula, mababanaagan ang kahalagahan nito halimbawa sa mitolohiya ng pagkakalikha ng unang mga nilalang na sina Sicalac at Sicavay (Eugenio 74-75; & Villan 145 & 154). Si Sicavay ang maituturing na naging unang alabay (bay, abe, o abian) sa kamalayan ng mga Bisaya sapagkat naging kapanalig, kabisig, at katuwang siya ni Sicalac sa pagbuo ng pamilyang pinagmulan ng lahi na paglaon

ay naging tuntungan pang-institusyon sa loob ng lumalawak na lipunan sa paglipas ng panahon.

Kung tutuusin, hindi lang sa mag-asawa o magkabayak nagaganap ang pagtuturingang magka-alabay, bay, abe o abian kundi maaari ding mangyari at lumawak ito tungo sa di-ibang tao o magkakadugo i.e., magkakapatid, magkakamag-anak, at magkakaangkan, kundi maging sa ibang tao rin sa bisa ng sinaunang prosesong diplomatiko ng *pakikipag-anghod* (pakikipagsandugo). Tulad nang natalakay na sa unahan, ang bahaging buut ng tao ang pinagbubukalan ng pakiramdam, hiya at utang-na-loob anupa't naipapahayag ang mga kategoryang sosyolohikal i.e., *pakigbagay* (pakikibagay), *pakigbuylog* (pakikiisa), *pakigtapu* (pakikilahok), *pakig-ayo* (pakikitungo), *pakig-upod* (pakikisama), *pakig-angot* (pakikiugnay), *pakig-ugyon* (pakikisangkot), at *pag-abi-abi* (pakipagpalagayang-loob)—mga halagahing panlipunang tunay na pundasyon sa pabuo ng mga mahahalagang institusyon (Villan 139; & Villan 112-113).

Sikolohikal na Salik ng mga Pangyayari sa Kasaysayan

Talahanayan Blg. 2

Kabanwahanan	Krisis sang Kabanwahanan	Inang Banwa/Pungsud
Kaharian at Karaahan	Estadong Kolonyal	Haring Bayang Katagalugan
PAKIG-ANGHOD (Pakikipagsandugo)		
Ibang Tao		Di-Ibang Tao
ISIGKATAWO (Kapwa-Tao)		
Pakig-ayo (Pakikitungo)		Pag-abi-abi (Pakipagpalagayang-loob)
Pakigtapu (Pakikilahok)		Pakig-ugyon (Pakikisangkot)
Pakigbuylog (Pakikiisa)		Pakig-angot (Pakikiugnay)
Pakigbagay (Pakikibagay)		Pakig-upod (Pakikisama)
KAUGALINGON (Sarili)		
Nakem (Kailokohan-Kaigorotan)	BUUT/BUOT (Kabisayaan-Kamindanawan)	Loob (Katagalugan)

Dahil sa marubdob na pakikipagkapwa na humantong sa kapatirang Panayanhon-Espanyol noong unang Linggo ng buwan ng Enero 1570 (Noone 390; de Alcazar 15; Regalado & Franco 113-114; at Villan 216), naging magkahugpong na lakas na pangmilitar ang nasabing kapatiran na pagkaraka ay hindi lamang nagpabagsak sa Ilin, Mamburao, at Lubang sa Kanlurang Mindoro at iba pang mga pulo kundi pati na rin ang makasaysayang pagbuo ng ekspedisyong hukbo pagsapit ng ika-8

ng Mayo 1570 (de Alcazar 16-17; de Arteche 171-173; Fernandez 51-54; Montalban, 85; at Villan 223). Nagbukas ang nabanggit na panibagong ekspedisyong para sa Espanyol na makapagtatag ng estrukturang kolonyal sa Maynila pagsapit ng ika-24 ng Mayo 1571 (de Arteche 175-178). Ang hukbong ekspedisyong nabanggit na umabot sa bilang na 1,500 mandirigmang Bisaya ang tuwirang nagpabagsak ng Maynila pagsapit ng ika-24 ng Mayo 1570 (de Arteche, 178-180; at Corpuz 59).

Nang opisyal na maitatag ni Miguel Lopez de Legazpi ang nabanggit na pook sa Luzon bilang sentro ng kapangyarihang kolonyal sa taong 1571, ay sinamahan din siya ng mga taga-Panay sa iba pang mga inilunsad na entrada. Katunayan, *nakipag-upod* (nakisama) din ang mga ito hindi lamang sa pangagalugad ng kahilagaang Luzon para sa teritoryal na pagpapalawak, kundi nagsagawa rin sila ng *pakikiugyon* (pakikisangkot) para tugisin si (delete: sa pagtugis kay) Limahong hanggang sa Ilog Agno (Blair & Robertson 1903-, 38; de Alcazar 36-37; Caro y Mora 33-38 & 95; Callanta 27-44; Cruz, 72-76; at Villan 240 & 242-245). Magkagayunman, bunsod nang matinding pagnanasa na mapahina ang ekonomikong kontrol ng mga Tsino sa kapuluan at inaadhikang marating ang maunlad na pook ng Tsina, ang labis-labis na pagtutok sa Luzon, lalo na ang "Region de la Pampanga," ang naging daan sa pangburukratikong pag-oorganisa at eksploytasyong ekonomiko sa nasabing pook (Crisostomo 3-54; Alfonso 87-139; Villan 159-179; at Fernandez 55-57). Dahil dito, nawalan ng sapat na bilang ng mga tagapagtanggol ang Kabisayaan kung kaya't humantong iyon sa di-inaasahang pangangayaw Moro sa Capiz, Iloilo, Cebu, Negros, at Bohol sa mga taong 1599-1602 (de Morga 118; Maza 129; Villan 271-272 & 282-285).

Upang matugunan ang gayong mapangahas na hamong Moro sa pamahalaang kolonyal, itinalaga ni Gob. Hen. Don Pedro Bravo de Acuña si Sarhento Mayor Don Juan Juarez Gallinato upang pangunahan ang pulutong ng mga armadong hukbong ekspedisyong na binubuo ng 200 katao upang kubkubin ang Jolo noong 1602 (Villan, 284-285). Itinayo rin sa panahong ito ang Presidios de Pintados sa Iloilo upang hadlangan ang pangangayaw Moro sa pagpasok sa Kabisayaan at naging tuntungan pagkaraka ng pamahalaang kolonyal para sa kanilang entrada sa mga ito sa Mindanao at Sulu (Barnaldez & de Folguras 57; Regalado & Franco 127; & Villan 284-285 & 296).

Sa pagkakatag ng Presidios de Pintados sa Oton noong 1602, mula taong nabanggit hanggang 1663, naging abala ang mga Espanyol sa pagharap hindi lamang sa mga Moro kundi pati rin sa mga Olandes, Tsino at mga Cagayano (Blair & Robertson Tomo 15, 323; & Villan 303, 305 & 309-328). Dahil dito, naging lalong agresibo ang mga Espanyol sa pasimula sa ilalim ng pamumuno ni Gob. Hen. Juan de Silva na nagbalak bumuo ng hukbong Bisaya upang gamitin sa pagkubkob ng mga Moro sa Mindanao (Villan 303, 305 & 309-328).

Kung tutuusin, ang pagsusumikap na ito ni Gob. Hen. de Silva at *pakig-ugyon* (pakikisangkot) ng mga hukbong Panayanhon ay paghihiganti lamang sa walang patumanggang pangangayaw Moro mula taong 1602 hanggang 1609 na humantong sa panig ng mga Espanyol at Bisaya na makapagtatag ng Fortaleza de Tandag (Villan 303, 305 & 309-328). Binuo ang naturang tanggulang moog noong buwan ng Setyembre 1609 na magsisilbing pang-opensiba at pananggalang na rin laban sa pangangayaw Moro sa palibot at ibayo ng naturang pook ng Kahilagaang at Silanganang Mindanao. Si Kapitan Juan de la Vega ang direktang nagpasimuno sa pagbuo ng naturang kuta sa baybayin ng Tandag na hugis

parisukat na ang bawat panuluka'y pawang nagtataglay ng mga *baluarte* ng mga *armadilla* na laging handa para sa anumang pagtatangka at opensibang kolonyal (de la Concepcion, 279). Kongkretong hakbang ang pinagsamang hukbong Espanyol at mga Bisaya laban sa tatlong mga kilabot na pangkat ng mga mangangayaw Moro—Mindanaos, Caragas, at Sanguiles (de la Concepcion 280-281). Mga tagapaglunsad ng marahas na mga pag-atake sa Silangang Mindanao, Kabisayaan, Kabikolan, at Timog Katagalugan.

Sa malawak na pagtingin, katugunan lamang din ito sa kabilang panig para sa matagal nang pagnanasa ng mga Moro na pahinain doon ang mga mandirigmang Bol-anong kapanalig din ng mga Espanyol. Mabisang naisagawa ang ganitong hakbangin at pagsisikap sa pamamagitan ng mga inilunsad na mga pagmamanman ng itinalagang lider ng mga Bol-anong si Laria sa karagatan ng Kabisayaan at Kamindanawan (Villan 2009, 307). Upang lalo pang palakasin ang kanilang presensiya at lakas sa Kamindanawan, binalangkas din nila paglaon ang dalawa pang mga himpilan at muog-tanggulan na kinabibilangan ng Residencia de Dapitan na nagtataglay naman ng Ilihan (1630) sa may dakong Hilagang Kanluran at ng Fortaleza de Senora del Pilar naman sa may dulong silangan-timugan ng Kanlurang Mindanao (1635) (Blair & Robertson 1903-1909, Tomo 25, 88; Montero y Vidal, Tomo 1, 190-191; Velarde, walang tala, 76b-78b; & Villan 2009, 364).

Ramdam kapwa ng Residencia de Dapitan at Fortaleza Nuestro de Senora del Pilar ang direktang pagsuporta ng mga Panayanhon sa mga Espanyol sa kanilang mga kampanyang pangmilitar hindi lamang sa Mindanao kundi pati na rin sa Sulu at Moluccas (Blair & Robertson 1903-1909, Tomo 25, 88; & Villan 2009, 364). Sa kabila ng kaabalahang ito ng mga taga-Panay sa kanilang kinapatid na mga Espanyol, hindi nila alintana ang mga ginawang pagtatangka ng paglusob ng mga Olandes (Laarhoven & Wittermans 1985, 488-489; & Villan 2009, 309-310). Ilan sa mga ito ay pagmamanman ng mga Olandes noong 1609 na pinangunahan ni Hen. Francois de Wbitter ng Olandiya (de Pazos 1888, 94-95; & Villan 2009, 310). Pumaroon ang mga Olandes sa *Presidios de Pintados* noong ika-12 ng buwan ng Oktubre at nauwi iyon sa pagkubkob ng kanilang hanay na itinaguyod ni Kapitan Oliver van Noort sa Oton. Sa pamamagitan ng armadong hukbong binubuo ng limang navios (de Pazos 1888, 94-95; at Villan 2009, 309) kanilang inumpisahan ang pagkubkob noong buwan ng Oktubre 1610 (de San Agustin 1998, 1125; at Villan 2009, 310) sa *Plaza de Escribano* sa nasabing bayan ng Oton (Iloilo). Matagumpay na naipagtanggol ng mga hukbong Panayanhon at mga Espanyol sa ilalim ni Don Pedro de Ayala (de Pazos 1888, 94-95; at Villan 2009, 311) ang *Presidos de Pintados* sa ulos ng ginawang pag-atake ng Olandes sa nasabing mayaman at nadepensahang pook ng Oton (de la Concepcion 1788, Tomo 4, 281, 283-284; & Villan 2009, 310-311).

Samantala, bunsod ng mahalagang pakikisangkot at pakikiisang iyon ng mga Panayanhon sa kanilang mga kinapatid na mga Espanyol upang bigyang- daan pagsapit ng taong 1630 ang pagkakabuo ng Residencia de Dapitan at muog na pinundar sa pook ng Ilihan sa hilagaan ng Zamboanga (de la Concepcion 1788, Tomo 5, 164; at Montero y Vidal 1976, Tomo 1, 158-159; & Villan 2009, 307 & 360). Nagbunga rin ang gayong walang pag-aalinlangan at paghuhunos-diling pagtulong ng mga Panayanhon sa mga Espanyol ng pagkabuo ng Fortaleza de Nuestra Señora del Pilar sa timugang Tangway ng Zamboanga. Sumama roon ang 1,000 inisyal na bilang mga Ilonggo upang pasimulan sa nasabing dako ang pagtatag ng tanggulang muog na nakumpleto pagsapit ng taong 1635 (Blair &

Robertson 1903-1909, Tomo 25, 105-106; & Villan 2009, 363). Naging mahalaga ang bunga ng pagod na iyon ng mga Ilonggo sa panig ng mga Espanyol para manmanan hindi lamang ang Kipot ng Taguima (Basilan), kundi pati na rin ang pagpapahina sa pangangayaw Moro sa Kabisayaan sa pamamagitan ng opensiba sa Look ng Illana at Kapuluang Sulu (Blair & Robertson 1903-1909, Tomo 41, 306-307; & Villan 2009, 396). Tuntungan din kung tutuusin ang tanggulang muog ng Zamboanga para sa interes ng mga Espanyol sa Moluccas na noon ay hinaharap ang mahigpit na pagtatangka ng mga Olandes hanggang taong 1648 (Blair & Robertson 1903-1909, Tomo 37, 167-168; & Villan 2009, 387).

Samantala, sa pagkatatag ng mga nasabing tatlong muog tanggulan sa Mindanao at napakamahalagang papel na ginampanan ng mga Panayanhon sa kolonyal na adhikain ng Espanya sa Asya, kongkretong naisagawa ang kolonyal na hakbangin at kaparaanan sa pananakop. Mula taong 1635 hanggang 1663, maramdaman ang presensiyang Espanyol hindi lamang sa Moluccas kundi pati na rin ang pagkakaroon ng relatibong katatagan ng mga ito sa Kabisayaan. Magkagayunman, patuloy pa rin ang mga pangangayaw Moro sa mga kagiliran ng Kabisayaan at Luzon i.e., Calamianes, Mindoro, Batangas, Calilaya, Camarines, Leyte at Samar. Bagama't nasolusyunan na ng mga Espanyol ang panganib na dala ng mga Olandes bunsod nang naganap na tratado sa Munster noong 1648, hindi naman sila ligtas sa mabigat na suliranin ukol sa mga nagdaang pagharap sa pag-aalsang bayan halimbawa sa Bohol (1621), at Leyte (1622) na sinundan pa pagkatapos ng malawakang pag-aalsa na nagsimula sa pulo ng Samar (1649-1650). Itong huli ang naging mapanganib higit sa lahat sapagkat narating ng nasabing kilusan ang mga pook ng Leyte, Cebu, Masbate, Bikol, at Hilagang Mindanao.

Bunsod nito, naramdaman lalo ang higit na pagpupursige sa panig ng mga Espanyol na pagtuunan ang Kabisayaan at Kamindanawan pati na rin ang Moluccas sa pamamagitan ng mga karagdagang mga pondo at suplay na nagbubuhay sa Luzon (Pampanga at Ilokos). Sinamantala ang gayong enerhiya at panahon na inukol ng mga Espanyol at suportang ipinamalas ng mga Panayanhon sa kanila ng mga Tsino. Dahil matagumpay na nalupig ng hukbong pandagat ni Koxinga ang mga Olandes sa Formosa at upang itaboy rin sa kabilang dako ang mga Espanyol sa Pilipinas, matagumpay na nakarating sa kabatiran ng mga Espanyol ang gayong balaking pagsalakay ng mga Tsino sa Maynila anupa't napilitan ang una na baklasin ang kanilang mga instalasyong pangmilitar sa Kabisayaan, Kamindanawan at Ternate upang palakasin ang kanilang depensa sa Maynila (Blair & Robertson 1903-1909, Tomo 36, 221-232 & 315; de la Concepcion 1788, Tomo 7, 45; & Villan, 2009, 399-400).

Kasama ng mga Mardicas de Ternate na inilagak sa apat na baybaying barangay ng Maragondon, at mga Pampango na inilagay naman sa pook ng Mariveles, itinalaga ang mga Bisaya lalo na ang mga Panayanhon na bantay o tanod sa Isla ng Corregidor (Villan 2009, 408). Bilang unang hanayang pandepensang Espanyol, nakahanda ang pulutong ng mga mandirigmang Panayanhon na makisangkot at magtanggol sa Maynila bilang sentro ng kapangyarihang kolonyal ng mga Espanyol sa Pilipinas.

Gayunman, ang naturang kawalang takot at pagiging mapangahas na aktong pagtatanggol ng mga Panayanhon sa Maynila ng Espanyol laban sa kanilang mga kaaway ay maiuugnay sa ritwal ng sanduguang naging daan sa nabuong kapatirang Bisaya-Espanyol. Pinagtibay paglaon ang gayong nabuong kapatiran sa pamamagitan ng ritwal ng binyag na dala ng mga Espanyol at naging kasangkapan kung sisiyasatin para sa paglaganap ng pananampalatayang Katoliko sa Pilipinas. Ang paglaganap

ng nasabing relihiyon sa malaking bahagi ng kapuluan ay realisasyon kung tutuusin sa inaasam na pagbubuo ng kaayusang pandaigdig nakasalig sa ideolohiyang ekklesia ng mga mananakop. Dahil sa hindi nakarating ang mga kinahintatakatang hukbong pandagat ng mga Espanyol sa ilalim ng pamumuno ni Koxinga, nakiisa na lamang ang mga Panayanhon sa mga inilunsad na mga ekspedisyong ng mga ito tungong Zambales upang payapain doon ang mga mamumugot-ulong Zambal (Blair & Robertson 1903-1909, Tomo 42, 227). Nakisangkot din sila kasama ng mga Kapampangan sa inilunsad na entrada tungong Cordillera mula 1663 hanggang taong 1671 (Blair & Robertson 1903-1909, Tomo 42, 227; Blair & Robertson, 1903-1909, Tomo 37, 246; & Villan 2009, 410-412). Ngunit dahil sa kabiguang maiuugnay sa katarikan, lamig sa naturang pook, at kawalan ng interes ng mga mamamayan sa nasabing dako sa mga Espanyol, napilitan ang mga ekspedisyongaryo na samahang muli ang hanay ng mga Espanyol upang tanuran na lamang ang kapuluan ng Kabisayaan at muling muogan sa halip ang Mindanao. Ganap na naisakatuparan ang ganitong kolonyal na adhikain para sa reportipikasyon ng Mindanao pagsapit ng taong 1719 (Montero y Vidal, walang tala, Tomo 1, 255; & Villan 2009, 420).

Mula taong 1719 hanggang 1848 ay panahon kung kailan muling nabuhay ang interes ng Espanya sa Mindanao na pinasimulan ni Gob. Hen. Manuel B. Bustamante. Dahil sa pakikiisa sa mga Espanyol ng mga Panayanhon humarap na naman ang mga Panayanhon sa marahas na pakikipagtunggali sa mga Moro (Villan 2009, 454). Katunayan, hindi lamang sila naging direktang lakas para sa portipikasyon kundi naging isa sa pangunahing puwersa na hukbong pandagat ng Espanya para sa nabanggit na simulain at adhikaing kolonyal sa nasabing dako. Sa muling pagbangon ng pangangayaw Moro noong 1720's (Bernaldez & de Folgueras 1857, 120; & Villan 2009, 457-461) at tugatog nito sa taong 1750's (Montero y Vidal, walang tala, Tomo 1, 306; & Villan 2009, 488-499), matingskad na naramdaman ang pagsusumikap ni Gob. Hen. Arandia na palakasin ang papel ng mga Bisaya para tapatan ang lakas pandagat na ito ng mga Moro sa katimugan sa pamamagitan ng muling pagbuhay sa La Armada de Pintados (Bautista 1984, 87; Mallari 1986, 271; & Villan 2009, 455). Humantong ang gayong pagsusumikap sa pagkabuo ng Marina Sutil noong 1778 (Mallari 1986, 271; & Villan 2009, 456) na naglalayong tumapos sa hamong iniumang ng mga Moro sa pamahalaang kolonyal sa kapuluan na lalo namang pinaigting sa taong 1848 sa ilalim ni Gob. Hen. Narciso Claveria (Villan 2009, 456 & 551).

Samantala, sa pag-asang wakasan na ang nasabing suliraning pangkapayapaan na hatid ng mga mangangayaw Moro, ang mga taong 1848 (D'Alencon 50; & Villan 551-552) hanggang 1898 ang sumasaklaw sa pinakamabisang pagharap ng mga Espanyol at mga Panayanhon sa kanilang katunggaling Moro sa kapuluan (Montemayor 37; Villan 553-554; & Zaide & Zaide 127). Nasaksihan sa yugtong nabanggit hindi lamang ang puspusang pakikihamak sa mga mangangayaw Moro, kundi higit sa lahat ang mahigpit na pakikisama, pakikiisa, at walang pasubaling pagkandili at pagdamay ng mga Panayanhon sa mga Espanyol na itinuring nilang kapatid sa ilalim ng sanduguan at maalab na pinagtibay, kung hindi man, winalang bisa sa pamamagitan ng sakramentong binyag ng mga mananakop. Silang nagtuturingang magkakapatid sa loob ng kolonya ng Madre de España at paggabay ng Simbahang Katolika ay naging mahigpit na puwersang gumiba sa gulugod ng kapangyarihan ng Sultanato ng Sulu, Maguindanao at iba pang pamayanang Moro sa katimugan.

III. Ang Kinagisnang Panlipunang Sikolohiya at Himagsikang Pilipino sa Panay, 1896-1898

Pangmatagalang salik na maituturing sa pangkalahatan ang naging hatid ng panlipunang sikolohiya ng dungan na pinagmumulan ng gahum ng bawat kasapi sa loob ng lipunan (Magos 49; de la Cruz 16-19; Mulato 63; & Villan 39; & Villan 153). Dahil nagbubuhay ang kusog (mental, emosyunal, at pisikal), kaisog (tatag, tapang, at giting), at kinaadaman (hayag at lihim na karunungan) sa dungan bilang manipestasyon ng gahum o bisa ng tao, naging tuntungan ito samakatwid para sa pagganap ng tao ng kaniyang katungod (katungkulan, tungkulin) sa loob ng kinapapaloobang lipunan (Salazar 1-5; & Villan 37; & Villan 184).

Sa sinaunang bayan, ang katungod ng tao ay maaaring sumaklaw sa pagiging pinunong ekonomiko-pulitikal (datu, rajah, sultan), espiritwal-edukasyon (babaylan, maaram, binukot), lohistikal-teknolohikal (panday), at opensiba-depensa para sa kaaayusan (bagani, bayani, hangaway) na maituturing sa pangkalahatan na batayan ng *panghimanwa* (sistemang pangkapangyarihan) at *pangdumalahan* (pangangasiwa at/o pamamahala) para sa pagtataguyod ng *kabubut-on sang banwa* (kaloobang bayan) para sa kabuhi, kinaayo, at dungog (Salazar 3-8; Salazar 1-30; Villan 171).

Tulad ng nakasaad sa unahan, ang makasaysayang pakikipagkasundo ng mga pinunong ekonomiko-pulitikal nina Rajah Madidong at Rajah Maricabug sa Panay kina Maestre de Campo, Martin de Goiti at Capitan Juan de Salcedo noong 1570 (Regalado & Franco 110; Villan 119; & Cleope 28) ay maituturing na isang akto ng panghimanwa at pagdumalahan upang iligtas at palawigin ang buhay ng mga mamamayan sa kanilang mga nasasakupan mula sa pananalakay ng mga 'grandes piraticas' (malawakang pangangayaw) ng Ma-it na kagyat na nagdulot ng pag-unti ng bilang ng populasyon sa nasabing pulo (Villan 213 & 339). Nakaangkla rin ito kung tutuusin sa pagsisikap na maibalik ang kinaayong (ginhawa o kaalwanan ng buhay) nawala hindi lamang ang ukol sa naganap na pag-atake ng mga balang sa mga palayan kundi higit sa lahat ng pangangayaw Moro sa nasabing dako. Kapwa pagkakabihag at gutom na hatid ng nasabing pangkalikasang penomena at likhang krisis sa nasabing pook ang naging sanhi sa pagkabagsak ng kanilang dungog (dangal) na nangangailangan ng agaran at karampatang solusyon ng dalawang nabanggit na pinuno ng hilagang Panay (Villan 219-220).

Kung susuriin, sa mga naging tala sa kasaysayan makikita ang estratehikong hakbang ng mga kadatuan ng Panay sa kanilang isinagawang sanduguan na naging daan paglaon sa kapatirang Bisaya-Espanyol (Villan 233-235 & 293). Ang kapatirang nabanggit na lalong pinagtibay ng binyag, ang nagbigay ng mas malawak na batayan ng kasagraduhan o sakramentalisasyon ng ritwal ukol sa kasunduan sa magkabilang panig at naghatid pagdaka sa matagumpay na pagsasagawa ng mga pangangayaw-entrada at pagtatatag ng mga muog sa ilang piling mga pook: a.) Ilin, Maburao, Lubang; b.) Maynila at Bangkusay (24 Mayo 1570-3 Hunyo, 1571); c.) Villa Fernadina, Nueva Caceres, at Nueva Segovia (1574-1595); at Kambodya at Tsina (1595-1600) (Mariano & Infante 11-48; & Villan 277-280). Maging yaong portipikasyon para sa layuning pang-depensiba at pang-opensiba na rin mula sa taong 1602 hanggang 1663 ay kahayagan din ng kasunduang nakasalig sa buut at panlipunang sikolohiya ng dungan (Villan 452; Blair & Robertson 315; & Blair & Robertson 221). Bunsod nito, itinuring ang

mga Espanyol na alabay o abian ng mga Panayanhon sa kanilang inilunsad na mga paghihiganti laban sa mga Moro na nagsisilbing balakid sa ikakasulong ng kaloobang bayan bilang pinakadiwa ng pamumunong bayan sa kapuluan.

Sa ganito ring kamalayan maipopook ang ginawang pag-abay ng mga Bisaya ng Panay hindi lamang yaong ginawa nilang pagtanggol sa mga Espanyol sa Maynila sa naganap na pananakop ni Limahong noong 1574-1575 kundi maging ang makasaysayang planong malaking pagsalakay rin ni Kue Sing (Koxinga) sa Maynila noong 1663 (Blair & Robertson 315-316; & Villan 270, 400 & 406). Kapwa naging matapat silang katuwang, kabalikat, at kabisig ng mga Espanyol sa gayong nabanggit na sitwasyon na humantong pa nga sa mga Panayanhon, upang tugisin sina Limahong at mga kasamahan nitong Tsino tungong Ilog Agno, at Look ng Lingayen (Blair & Robertson 38-39; de Alcazar 36; Caro y Mora 95; & Villan 241 & 400).

Tangi rito, inabayan din ng mga Panayanhon ang kanilang itinuring na mga kapatid na mga Espanyol sa ilalim ng sanduguan at sakramentong binyag sa mga pangyayari ng entrada sa galugod ng Zambles, Cordillera (1663-1671) at pati na rin higit sa lahat ang makasaysayang pagbabalik o reportipikasyon sa Mindanao noong 1719 (Villan 454-455). Simula sa taong nabanggit hanggang 1898, kung kailan naramdaman ang pagiging mapangahas ng mga Espanyol sa kanilang naging balaking kolonisasyon ng Mindanao at Sulu, ay nakita ang gayong maigting na pag-abay ng hukbong Bisaya sa kanilang mga kinapatid na Espanyol. Mula sa panahon ni Gob. Hen. Narciso Claveria (1848) hanggang kay Gob. Hen. Diego de los Rios (1898), hinding-hindi matatawaran ang gayong walang patumanggang *pagpapailub* (pagpapakumbaba at pagpaparaya) at *pag-unong* (pagiging matapat at hindi pag-iwan hanggang sa kamatayan) ng mga Panayanhon sa mga Espanyol bukod pa ito sa mga pagkain, damit, alak at samu't saring di-na kailangang banggitin pang manipestasyon ng kagandahang-loob na kanilang iginawad sa mga Espanyol sa loob ng mahigit na 300 taong *pag-abyanay* (pagkakaibigan) sa Pilipinas (Villan 1-2). Upang higit na maunawaan ang ganitong pangmatagaling salik na pangkasaysayan hinggil sa napakalaking papel na ginampanan ng kinagisnang panlipunang sikolohiya ng mga mamamayan ng Panay at itinuturing na tagapagtakda ng mga pangyayaring pangkasaysayan, matutunghayan sa ibaba ang kaukulang pagpapaliwanag (Soncuya 17; & Villan 140-141):

**Sikolohikal na Sanhi ng Himagsikang Pilipino sa Panay
Talahanayan Blg. 3**

ILUB	Tumutukoy sa lubos na pagpakumbaba ng kaniyang sarili upang bigyan ng kaukulang pagpapahalaga ang kapakanan ng ibang tao sa halip na unahin sariling kapakinabangan
	Tumutukoy sa lubos na pagpaparaya para sa kapakanan ng iba na isinasagawa sa pamamagitan ng pagtitiis na nilalakip ng kababaang loob, pagtitiyaga, at katapangan sa pagharap laban sa matinding kahirapan
UNONG	Katumbas sa wikang Tagalog ng pakikisamang pisikal ngunit kung iugnay sa konsepto ng kalooban, pakikipagkapwa, at kapatiran, tumutukoy ito sa hindi pag-iwan, laging pananatili, at katapatan na humahantong magpahanggag sa kamatayan. Pagpahayag ito ng di-kumukupas at walang katapusang pag-ukol ng nag-uumapaw na pag-ibig sa di-ibang tao (asawa, magulang, kapatid, at kamag-anak) at ibang tao (kakilala, kasama, kaibigan).
	Tumutukoy sa pakikisamang nilalangkapan ng di-masukat na pakikiisa alang-alang sa kapakanan ng kapwa tao. Ipinagkakaloob ang sarili alinsunod sa walang kapantay na katapatan na bunga ng naestablisang samahan, damayan, at pagmamahalan sa isa't isa na maaring makita sa ugnayang namagitan sa magkasintahan, mag-asawa, magulang-anak, magkakapatid, magkakaibigan, magkakamag-anak, at kababayan.
AMOK	Matandang kataga sa kapuluang Timog Silangang Asya na tumutukoy sa pagbulalas ng kinuyom na galit na bunga ng sub-ra-sobrang pagpaparaya, pagpapakumbaba, pakikiramay at paghandog ng buhay alang-alang sa naestablisang kapatiran na humantong sa damayan, tulungan, at walang iwanan magpahaggag sa kamatayan.
	Pagpapakita ng kongkretong aksiyon ng kinimkim na galit o poot sa pamamagitan ng pagsaggawa ng ribuk (himagsikan), at kagubot (pakikidigma) upang tapusin na ang ugnayang namagitan sa dalawang panig.

Dahil dito, katwirang maituturing na lumulukob sa kanilang pagkatao, at naging behikulo sa mabilis na pagtanggap ng mga mamamayan ng Panay sa KKK na nagsimula noong ika-7 ng Hulyo 1892 para sa pagkakapit-bisig ng mga **Anak ng Bayan** sa buong Sangkatagalugan. Ang mga pangyayaring estruktural at panlipunan na naging malaganap noong ika-19 na siglo ang nagdulot ng mabilisang

pagpihit para maisagawa sa pamamagitan ng pagtitipon at pagkakapit-bisig ng mararahas na mga Anak ng Bayan para sa hinahangad nilang radikal na pagbabago. Mula sa makasaysayang pook ng Tondo naitatag ang nabanggit na kilusang nagtaguyod para sa layunin ng bayang *humilway* (lumaya), *pagkinaugalingon* (pagsasarili) at *pagkinaayo* (guminhawa) sa lupang kaniyang tinubuan. Sa tala ng *Cartilla* mababakas ang pagsisikap na ito ng mga Anak ng Bayan na naglalayong pag-isahin ang kanilang kalooban para sa hinahangad na pagbabago:

...papag-isahin ang loob at kaisipan ng lahat ng Tagalog sa pamamagitan ng isang mahigpit na panunumpa, upang sa pagkakaisang ito'y magkalakas na iwasak ang masinsing tabing na nakabubulag sa kaisipan at matuklasan ang tunay na landas ng Katuiran at Kaliwanagan (Guerrero et al. 52).

Yaong binanggit na pakikipag-isang loob at kaisipang nararapat paghugpungin at ipahayag sa pamamagitan ng paghihimagsik ay naglalayong magwasak kung titingnan ng “tabing na nakabubulag sa kaisipan.” Ito ang maituturing na tanging daan samakatuwid para sa ikapagtatamo ng hinahangad na kalayaan, kasarinlan, at kaginhawaan. Isang tunay na landas ang katwiran at kaliwanagang binanggit tungo sa kalayaan sa pamamagitan ng isasagawang himagsikan. Bilang pagdidiin ni Gat. Andres Bonifacio, sinabi pa niyang:

...O mga kababayan! Ating idilat ang bulag na kaisipan at kusang igugol sa kagalingan ang ating lakas sa tunay at lubos na pag-asa na magtagumpay sa nilalayong kaguinhawahan ng ating tinubuan (Encarnacion 20).

Dulot ng gayong mga salik at kailipinang dinaranas ng mga Pilipino sa ilalim ng pananakop ng mga Espanyol, ang kaliwanagan ng kanilang kaisipan ay katumbas na rin ng paglaan ng kanilang kusog (lakas) sa isasagawang *pagribuk* (paghihimagsik) tungo sa pag-aabot ng nilulunggating *kaginhawaan* (maalwan na buhay at pamumuhay). Ang kanilang ginawang *pagpailub* (pagpakumbaba at pagpaparaya) at *pag-unong* (pagiging matapat at hindi pag-iwan sa mga Espanyol) sa mga Espanyol sa kanilang mga simulaing kolonyal at adhikaing madomina ang buong kapuluan lalo na yaong kanilang nilahukang mga ekspedisyon, entrada at samu't saring mga paglilingkod ay sinuklian nila ng pag-uupasala, pagpapatapon at pagpatay. Kaya hindi nakapagtata kang matapos mailathala ang mga kaisipang ito sa pahayagan ay lubhang naging mabilis ang pagkalat ng Katipunan hindi lamang sa rehiyon ng Katagalugan kundi maging sa iba't ibang panig ng bansa—Batanes, Ilocos, Pangasinan, Bikol, Aklan, Capiz, Cebu at iba pa.

Samantala, tinatayang sa mga taong 1896 ay mayroon nang 30,000 hanggang 400,000 bilang katao na ang naging kasapi ng Katipunan sa buong bansa. Dahil dito, napabalita sa hanay ng *Guardia Civil*

Veterana na pagsapit ng ikalawang kwarter ng taong 1896 na mayroong ganitong kilusan pagsapit ng buwan ng Agosto 1896 (Villan 613). Upang tugunin ang gayong panganib sa pagkakatuklas, noong ika-24 ng Agosto 1896 pinangunahan ni Andres Bonifacio ang pagpupulong ng KKK sa pook ng Banlat (Kalookan ngayon) na dinaluhan ng mga kasapi ng Kataastaasang Kapulungan kasama ang mga pangulo, mga sanggunian at mga balangay nito at pinagpasiyahan roon sa nasabing pagpupulong ang mga sumusunod: 1.) deklarasyon para sa malawakang armadong pakikibaka; 2.) pagbalangkas ng pambansang pamahalaan; at 3.) pagpili ng mga opisyal na mamuno ng bansa at sandatahan.

Para sa una, isinagawa ng Pamahalaang Panghimagikan ng Katagalugan (ibig sabihin, Sangkapuluan) ang kapasyahang nabanggit sa pamamagitan ng paglunsad ng sitematikong pag-atake sa Maynila sa hatinggabi ng ika-29 ng Agosto 1896 at naglagay sa depensang Espanyol sa mapanganib na sitwasyon (Salazar 1-41; Ambrocio, 43-58; & Azicate 59-93). Gayundin, para sa ikalawa at ikatlo naman ay sa pamamagitan ng paghirang kay Aguedo del Rosario, Vicente Fernandez, Ramon Fernando, at Gregorio Coronel bilang mga heneral ng mga brigada ng pamahalaan na inatangan ni Pangulong Bonifacio ng katungkulang magbuo ng estratehikong pangkalahatang plano para sa ikatatagumay ng mithiin ng mga Anak ng Bayan. Upang maisakatuparan ang gayong adhikain, ginamit ng mga mapagpalayang kawal sa ilalim ng paggabay ni Pangulong Andres Bonifacio ang papel ng kapaligiran sa pakikipagdigma upang maipagwagi ang inilunsad na himagsikan at pakikipagdigma. Maging lubos lamang ang pagtatagumpay kung makukubkob ang Intramuros at maaagaw ito mula sa kamay ng mga kaaway (Salazar x-xiii).

Kaugnay nito, itinalaga ni Andres Bonifacio halimbawa ang kahilagaan ng Ilog Pasig bilang estratehikong pook na gagalawan ng mga Anak ng Bayan sa iniuumang na pag-atake sa San Juan. Ang katimugang bahagi naman ng naturang ilog ang inaasahang lagusang pagdadaan ng mga Pilipinong tuwirang aatake sa Intramuros. Hindi lamang inihanda ni Pangulong Andres Bonifacio ang pook ng hilagang kailugan ng Pasig para sa pagkubkob ng San Juan- at sa kaso ng lagusang kailugang Pasig para sa pagpasok- ang Intramuros kundi pati na rin ang pook na mapag-uurungan sakaling mabigo ang gayong planong pag-atake (Salazar, v-xviii & 1-41).

Higit dito, nakatuon talaga ang pagkubkob sa Intramuros na kapwa dadambahin ng dalawang pangheograpiyang larangang panghukbo ngunit sa partikular, ang siyang isasagawa ng mga kawal mula sa Cavite. Dahilan sa hindi tuwirang sumipot ang hukbong inaasahang magpapasuko sa mga Espanyol buhat sa nasabing lalawigan, ang inaasam para sa pagkamit ng kaginhawaan ay tuluyang nabigo. Ang malaking lamat na ito sa kabuuan ng pamahalaang mapaghimagsik, ang nagbigay-daan sa pagka-agaw ng kapangyarihan mula sa hanay ng mga inaping uri sa loob ng lipunan. Naging daan iyon paglaon upang dominahin ang himagsikan ng mamamayang Pilipino ng iilang katao na nagsalong ng kanilang sandata at nakiayon sa dakong huli sa kagustuhan ng mga mananakop na Amerikano (Ambrosio & Ulindang 174-176).

Samantala, malaki ang pagkagulat ng mga *elite* na Ilonggong Bisaya sa isinagawang iyon ng pagsalakay ng Katipunan sa San Juan at Intramuros (Salazar 1-84; at Ambrosio 44-84). Ang naturang pangyayari sa Luzon ay kagyat nilang tinugon ng mga pagpapahayag ng kanilang maalab na pagsuporta sa *Madre de España*. Makikita ito halimbawa sa kanilang di nagmamaliw na pag-abay sa mga Espanyol sa loob ng unang dalawang taon mula 1896 upang ipagtanggol ang "Inang Bayang Espanya" habang ang

kanilang mga kababayan mismo sa Panay ay bumalikwas na at nasa kainitan ng paghihimagsik laban sa “Inang Sukaban” na walang iba kundi ang Espanya (Hernandez 143-144).

Upang patunayan ang di-kumukupas nilang pagmamahal, pagmamalasakit at pagkandili sa “Madre de Espana” na kanilang pinaglingkuran, at pinatutungkulan ng utang na loob bunsod ng tinamasang *kaayuhan* (kaginhawaan) na dala ng pagkakabukas ng daungan ng Iloilo sa taong 1855, isinagawa ng mga elite ng nasabing pook noong ika-1 ng Setyembre 1896 ang pagpupulong sa Ayuntamiento de Jaro upang kundenahin ang “di-makabayang pagkilos” ng mga Tagalog (Hernandez 144-145). Nagbunga ang sesyong iyon sa pagkabuo ng resolusyon sa ikatlong araw matapos ang nabanggit na makasaysayang pagpupulong sa tanyag na pagkakalathala noong ika-7 ng Setyembre sa pahayagang “*El Porvenir de Visayas*” ukol sa deklarasyon ng kanilang katapatan sa Espanya at “kawalang utang na loob ng mga Tagalog.” Kanilang binigyang diin na ang gayong gawain ng mga Katipunero ay isa umanong akto ng sedisyon laban sa pamahalaan ng Espanya sa Pilipinas kung kaya’t marapat itong supilin sa pamamagitan ng pagbuo ng Ilonggo Volunteer Battalion (*El Porvenir* 1896, 1; & Hernandez 145-148).

Pinaigting ang deklarasyong nabanggit laban sa himagsikang naganap sa Maynila ng mga ipinakitang pagkilos ng mga banyagang komunidad sa Iloilo tulad nina Msrs. Bishchoff, Fife at Strief sa pamamagitan ng pagdadalaw sa mga lokalidad ng Panay upang himukin ang mga ito na makiisa sa kanilang simulain. Nakiisa rin sa naturang kilusan ng mga banyagang mamamayan ng Panay ang mga kaparian ng Jaro, Molo, Mandurriao at Arevalo. Ipinagkaloob rin ng mga elite mula sa mga lalawigan ng Capiz, Antique at pulo ng Negros ang kanilang pagkiling sa naturang inisyatiba upang suportahan ang nasabing adhikain at pagkundera sa kilusan ng mga Tagalog sa Maynila. Humantong ang ganitong pagkakapit-bisig ng mga dayuhan, lokal na autoridad at mga elite sa Panay sa pagkabuo ng mga “*Ilonggo Volunteers*” na pinangunahan ng mayayamang Ilonggo at mga kolonyalistang Espanyol na ang tanging layunin ay ang pagsupil sa nasabing mapangahas na kilusan (Hernandez 145-148).

Upang ilunsad ang misyon para sa panunupil laban sa mga “di-makabayang kilusan” at “gawaing sedisyon ng mga Tagalog” laban sa “Madre de España,” noong ika-30 ng Disyembre 1896 mula sa Plaza Alfonso XII (Plaza Libertad ngayon), sa may daungan ng Iloilo tumulak patungong Look ng Maynila ang inisyal na 500 bilang ng mga boluntaryong Ilonggo para sa hinihiling nilang basbas sa mamamayan upang isakatuparan ang kanilang misyon ng pagsupil sa mga maghihimagsik na Tagalog na noon ay nasa ilalim na ng pamumuno ni Hen. Emilio Aguinaldo (*El Eco de Panay* 1; at *El Porvenir de Visayas* 1). Sakay ng *Brutus*, isang bapor pandigma, ang mga boluntaryong nabanggit ay tumulak *en masse* para sa pagkubkob ng mga maghihimagsik na Tagalog. Ilan sa mga mamamayang Ilonggo na nakiisa para mapalakas ng loob ng mga Ilonggo Volunteers ay sina Obispo Leandro Arrue at iba pang opisyal ng lungsod sa ilalim ng pangunguna ni Col. Ricardo Monet (Hernandez 145). Dumaong sa Maynila noong ika-16 ng Enero 1897 ang batalyong ito ng mga mandirigmang Ilonggo na ang hanay ay nahahati sa dalawang pulutong. Kinilala sa pangkalahatan ang boluntaryong hukbong ito, kung ihahambing sa iba pa mula sa Ilocandia (dalawang pulutong mula sa Abra at isa naman ang mula sa Ilocos Norte), bilang pinakamalaking pangkat ng mga katutubo sa Pilipinas na humarap sa hukbo ni Hen. Emilio Aguinaldo sa Cavite.

Sa kabilang dako, noong buwan ng Marso taong 1897 panahon kung kailan naging maigting ang mga ginawang pagtugis ng mga Panayanhon sa mga Katipunero ng Cavite, inilunsad kapanabay ng mga kilalang mamamayan ng Panay ang masinsing pangangampanya para sa pangingilak ng salaping magagamit ng mga boluntaryong Ilonggo sa kanilang pananatili sa lalawigan ng Cavite. Sa kabuuan, nagbunga ang gayong pagsisikap ng mga mayayamang angkan sa Panay sa pagkakaroon ng halagang 1, 615 piso para matustusan ang pananatili ng mga boluntaryong hukbo sa nabanggit na lalawigan sa Luzon.

Kabilang sa nagkaloob ng nasabing halaga sina Felix de la Rama at Eugenio Lopez, mga pangunahing pamilyang elite ng Iloilo. Karagdagan lamang ito kung tutuusin sa naunang naipagkaloob nila sa hukbo na umabot sa halagang umabot sa 40, 000 piso bago tumulak ang nasabing hukbo noong Disyembre 30, 1896. Nagpakita ng kagila-gilalas na mga tala ng pakikidigma ang mga pulutong na ito ng mga Ilonggo Volunteers na naging daan sa pagkalupig ng mga pwersang Tagalog sa Cavite pagsapit ng buwan ng Mayo 1897. Nang pumanaw si Pangulong Andres Bonifacio noong ika-10 ng Mayo 1897 at nagkanlong si Hen. Aguinaldo kasama ng kaniyang mga hukbo sa Biac-na-Bato, hanggang sa ang mga ito ay tuluyang naipatapon sa Hong Kong, ang mga *Ilonggo Volunteers* noong buwan ng Marso 1898, ay kaagad nagsiuwian sa kanilang tinubuang bayan sa Panay (Hernandez 146-147). Bunsod na rin ang pagsiuwian ng nabanggit sa bumangong kilusang-bayang pinasimulan ng mga Babaylanes at Pulahanes na pagdaka'y matagumpay na pinaghugpong ng magiting at stratehistang Katipunerong si Hen. Juan Arce ng Capiz (Sigma) (Villan 57; Villan 3-7). Maliban kay Hen. Juan Arce, kinasangkutan din ang kilusang nabanggit sa Capiz nina Hen. Hilario Oro (Dumalag), Macario Lusco (Tapaz), at Esteban Contreras (Pontevedra); at Candido Iban (Malinao), Francisco del Castillo (Kalibo) at Rafael Maraingan (Kalibo) (Sonza 1-8; Regalado & Franco 171-192; Amigo 1-10; Villan 55-118; Barrios et al. 1-87; & Barrios 61-67).

Samantala, upang kilalanin ng imperyo ng Espanya ang hindi matatawarang katapatan ng mga Bisayang Ilonggo, noong ika-10 ng Marso 1898 nagpalabas si Reyna Maria Cristina ng Espanya ng isang dekritong pangkaharian upang kilalanin ang ginawa nilang katapatan at paggupo sa mga puwersang Tagalog sa Cavite. Katunayan, ginawaran ng nasabing Reyna ang Lungsod ng Iloilo ng pamalagiang titulong "*La Muy Noble Ciudad*" (Ang Pinakamamahal na Lungsod) dahil sa kanilang di-matatawarang pagpapakita ng suporta sa pamahalaan ng Espanya at kauna-unahang lungsod sa pangkalahatan na bumuo ng hukbong tumugis sa mga maghihimagsik na Tagalog. Bunsod ang gayong mainit na suporta ng mga *elite* na Ilonggo hindi lamang sa pag-angat ng kanilang pamumumuhay na dala ng pagbubukas ng daungan ng Iloilo (1855) para sa pandaigdigang kalakalan kundi ng ipinalabas ding Repormang Maura (1893) na nagbunsod para sa autonomiyang lokal na direktang pinakibangan ng mga elite sa buong Isla ng Panay. Nakasalig ang katapatan ng mga Ilonggo sa yamang kanilang tinatamasa sa mga nakaraang dekada bunsod ng pagpaimbulog ng produktong asukal sa pandaigdigang merkado. Kaya dahil sa maayos na pamumuhay at kaayuhang (kaginhawaan) kanilang nararanasan, ipinagpalagay ng mga Ilonggo ang kanilang mga sarili bilang bahagi ng Espanya at ang pagtatalo-sira laban dito ay itinuturing nilang isang baluktot na kaisipan at pagpapasiya (Hernandez 147-148).

Magkagayunman, magbabago ang naturang damdamin ng katapatan ng mga Ilonggo sa kanilang "*Madre de España*" pagsapit ng buwan ng Hulyo 1898 ng kanilang nabalitaan ang nauukol sa pangyayari

ng paglubog ng *Flotilla* ng mga Espanyol sa Look ng Maynila at matagumpay na mga paghihimagsik sa Luzon at Kabisayaan (Regalado & Franco 193-194; Hernandez 148-149; & Villan 633-634). Dahil dito, sinimulan ng mga Ilonggong elite na magkaroon ng pakikipagsabwatan sa iba pang mga elite ng lalawigan upang isagawa ang aksiyon ng kanilang pagtalikod sa pamahalaang Espanyol (Hernandez 150-152; Villan 89-101; & Villan 638). Sinamantala ng mga ito ang nag-umalab na damdamin ng *pagribuk* (paghihimagsik) na dulot ng matagal na kinuyom na galit ng bayan upang pansamantalang makiisa sa kanilang mga kababayang maghihimagsik sa pulo ng Panay. Pinangunahan ng mga kilalang mamamayan ng Iloilo tulad nina Roque Lopez at Pablo Araneta ang nabanggit na lupon ng mga elite na nagsama-sama sa ilalim ng *Comite de Conspiradores* (Hernandez 148).

Gayunman, ang masinsing pagkilos ng mga maghihimagsik sa Kabisayaan at pagkabagsak ng Maynila sa kamay ng mga Amerikano, noong buwan ng Agosto 1898 ang nagtulak sa mga Ilonggong elite para maglunsad ng kaukulang hakbang para paghandaan ang pagdating ng mga Amerikano sa isla. Dahil sa naroon na ang binuong *Comite de Conspiradores*, itinalaga ang gayon bilang tumatayong Pangkalahatang Lupon ng Rebolusyon tungo sa layuning pangunahan ang direksiyon ng rebolusyon sa Panay. Sinikap din nilang maigi na ipaabot kay Hen. Emilio Aguinaldo ang balita ukol sa kanilang ginagawang paghahanda at kalakip na hiniling na kung maaari'y bigyan ang kanilang hanay ng mga sandatang kanilang magagamit sa gagawing pakikidigma sa mga Espanyol na naroon pa sa isla ng Panay sapagkat itinalaga nila ang Iloilo bilang kanilang kapital (Hernandez 150; & Villan 638-639).

Bilang pagtugon sa kahilingang nabanggit, hindi nagkasya ang pamahalaan ni Hen. Emilio Aguinaldo na padalhan lamang ang mga Ilonggo ng kanilang hinihiling na sandatang nakuha ng mga eksilo sa Hong Kong kundi minabuti rin nito na sila ay padalhan ng ekspedisyong hukbong Tagalog na maiuugnay marahil sa kawalang tiwala sa mga ito bunsod ng kanilang ipinakitang pagkubkob sa maghihimagsik ng Tagalog sa Cavite noong taong 1897 (Villan 634-637). Dahil sa kahilingang iyon at pangangailang makabuo ng suporta para sa binubuong Kongreso ng Malolos, noong ika-30 ng Agosto 1898 hinirang ni Hen. Emilio Aguinaldo ang Batangueñong Heneral na si Hen. Ananias Diokno upang pangunahan ang ekspedisyong puwersa tungong lalawigan ng Capiz (Villan 639-640).

Naging mahalaga ang lalawigang nabanggit bunsod ng malakas na himagsikan doon na pinasimulan ng mga heneral na sina Francisco del Castillo, Candido Iban, Juan Arce, Esteban Contreras, Hilario Oro, at Macario Lusco (Kalibo) (Sonza 1-8; Regalado & Franco 171-192; Amigo 1-10; Villan 55-118; Barrios et al.] 1-87; & Barrios 61-67). Sa layuning mapaghugpong ang mga hanay ng mga maghihimagsik sa kapuluan, kasama sa naging kautusan ni Hen. Emilio Aguinaldo ang pagtatag ng pamahalaang militar sa lalawigan at pagbuo roon ng mga organisasyong sibil na maging saligan sa pagbuo ng pamahalaan (Hernandez 150). Noong buwan ng Setyembre 1898, pinasimulan ni Hen. Ananias Diokno ang paglalayag mula sa Batangas patungong Capiz kasama ang kaniyang daan-daang ekspedisyong hukbong Tagalog (Hernandez 151; & Villan 640).

Kung tutuusin, bahagi ang naturang kapasiyahan ni Hen. Emilio Aguinaldo sa kaniyang malawak na hakbanging pampulitika ang pagpapadala ng mga armadong hukbong ekspedisyonyo na ginawa rin niya sa Ilocandia sa ilalim ni Hen. Manuel Tinio, sa Cagayan Valley sa pamumuno ni Hen. Daniel Tirona, sa Kabikolan at Silangang Kabisayaan sa pangangasiwa ni Hen. Vicente Lucban, sa Antique

sa ilalim ni Hen. Leandro Fullon, sa Mindoro at Romblon sa ilalim ni Hen. Riego de Dios, at iba pang mobilisasyon at pakikipag-ugnayan sa kapuluan. Bunsod ang nasabing aksiyong pulitikal ni Hen. Aguinaldo ng patuloy na dumaraming kawal ng Estados Unidos sa Maynila at paglatag ng batayang ligal para sa pag-aangkin ng Pilipinas. Pinatitibay ang ganitong hakbanging pulitikal ni Hen. Emilio Aguinaldo sa pagkakaroon ng Kapulungan ng Malolos noong ika-15 ng Setyembre 1898 kung saan kanilang isinagawa ang dalawang pangunahing hakbanging pulitikal (Zapra 13-21): 1.) ratipikasyon ng deklarasyong kalayaan sa Kawit noong ika-12 ng Hunyo 1898; at 2.) pagbalangkas ng Saligang Batas. Isinakatuparan ang mga ito para sa pagigiit sa mga Amerikano at internasyunal na pamahalaan ang lehitimong pag-aangkin ng mga Pilipino sa kanilang bayan na kanilang ipinaglaban at pinagbuwisan ng maraming buhay (Villan 640).

Sa kabilang dako, hindi lingid sa kaalaman ng mga Espanyol ang lumalawak na paghihimagsik sa Kabisayaan na pangunahing makikita sa mga pulo ng Panay, Cebu, Leyte at Samar. Gayundin, dahil nakuha na rin ng mga Amerikano ang Maynila at umaarangkada na rin sa kabilang banda ang mga Tagalog para sa mobilisasyon sa iba't ibang bahagi ng kapuluan sa Pilipinas tungo sa hangaring pagkakaisa ng kanilang hanay na napakinabangan niya mula sa ipinunlang binhi ng bagong konseptong "Katagalugan" ni Pangulong Andres Bonifacio, noong ika-12 ng Oktubre 1898, nagpalabas ng proklamasyon sa mamamayan ng Kabisayaan si Gob. Hen. Diego de los Rios na nanawagan para sa pagbuo ng Konseho ng Reporma na tutugon sa matagal nang hinaing ng mga mamamayan sa kapuluan (Villan, 87-100; & Villan 641)

Kaugnay nito, binubuo ng 24 prominenteng Ilonggo ang nasabing konseho na ang kalahati ng bilang ay itatalaga sa panunungkulan sa pamamagitan ng halalan at ang kalahati naman ay hinirang ng nasabing gobernador. Kinabibilangan ang Konseho ng Reporma nina Enrique Castillo, Vicente Gay, Victoriano Mapa, Jose Romero Salas, Jose Luzurriaga, Raymundo Melliza, Venancio Cocepcion, Juan de Leon, Villalobos, N. Simon y Hermoso, at Ricardo Pastor at Baldomero Agente de Castillo na nagsilbi bilang kalihim (Villan 642). Sinikap na maigi ni Gob. Hen. de los Rios na gawing mahusay ang panunungkulan ng bawat kasapi sa konseho para maiwasan ang pinangangambahang pagbatikos ng kanilang mga kababayan.

Samantala, nakasalig na lamang kung tutuusin ang soberanya ng mga Espanyol sa ilang matapat na kapanalig na mga Ilonggo anupa't ang gayong haing reporma ay isang pagpapaamo lamang sapagkat lubhang nababahala si Hen. de los Rios sa marubdob na paghihimagsik hindi lamang sa Capiz kundi maging sa Iloilo na rin na pinangunahan noon ni Hen. Perfecto Poblador. Naging kutang tanggulan ng nasabing heneral ang kabundukang Yating sa Capiz na pinaghimpilan, pinagkakanlungan ng may 3,000 mandirigma kasama na ang kaniyang pamangking mandirigmang si Teresa Magbanua (Hernandez 149; & Villan, 641-642).

Kung uunawain, masasabing lubhang huli na ang gayong alok ng reporma sa mga boluntaryong Ilonggo at masasapantahang wala nang bisa pang maaaring maasahan para sa patuloy ng kanilang pamamahala sa Pilipinas sapagkat lubhang kalat na at nasa matinding pagbulalas na ng hinanakit ng kalooban ang mamamayan ng Panay. Hindi maikukubli ng mga Espanyol ang katotohanang mahina na ang kanilang hukbo sa Pilipinas sapagkat mayroon na lamang silang 700 kawal na nalalabi mula sa

kabubuang bilang 10, 374 noong unang bahagi ng taong 1898 ang makikita sa naturang dako.

Dahil dito, naging hakbang na pulitikal na lamang sa kabilang banda ng mga Ilonggo ang pagkakaroon ng mga “sigaw” noong ika-28 ng Oktubre 1898 na nagsilbing hudyat para sa pormal na pagtalikod ng mga Ilonggo sa kanilang hanay at naging simula naman ito sa kabilang dako para pangunahan at dominahin naman ng mga ito ang himagsikang Pilipino sa isla ng Panay. Magkasanib na inilunsad ang pagribuk at pagkinagubot ng mga hukbong Babaylanato, Pulahan, Katipunero at Rebolusyonaryo sa sabayang pag-aalsa sa mga bayan ng Santa Barbara, Pototan, Barotac Nuevo, Dumagas, Dingle, at Dueñas (Hernandez 151; & Villan 642).

Tulad nang inaasahan, pagsapit ng ika-17 ng Nobyembre 1898, bunsod ng kanilang paninidigan na hindi magpasailalim sa Luzon, ang mga Ilonggo at iba pang prominenteng mamamayan ng Panay ay bumuo ng Kapulungang Sta. Barbara at ipinahayag roon sa nasabing bayan ang *Provincial Revolutionary Government of the Visayas* sa ilalim ng pamumuno ni Roque Lopez na tumatayo bilang Pangulo ng nasabing Pamahalaan; at Hen. Martin Delgado na tumatayo naman bilang punong kumander ng *Revolutionary Army*. Ang talaan ng mga nanungkulan sa nasabing pamahalaan sa Bisayas ay binubuo nina: Vicente Franco, pangalawang pangulo at kalihim panloob; Venancio Concepcion, kalihim ng pananalapi; Ramon Avanceña, kalihim ng estado at pansamantalang kalihim ng katarungan; Julio Hernandez, kalihim ng digma; at Fernando Salas, pangkalahatang kalihim. Sina Perfecto Poblador at Pascual Magbanua ang naitalagang mga heneral ng dibisyon (Hernandez 151-152; & Villan 643).

Samantala, pagsapit ng ika-10 ng Disyembre 1898, bunsod ng pagiging paborable ng pag-uusap sa Paris sa panig ng mga Amerikano, kaagad na kanilang ipinarating sa kabatiran ni Hen. Diego de los Rios ng Espanya ang pormal at lehitimong pag-angkin sa Pilipinas. Ipinagbigay-alam kaagad ng mga nakakataas na opisyal ng mga Amerikano kay Hen. Otis sa Pilipinas na hanggang ika-13 ng Disyembre lamang maaaring makapanatili ang mga Espanyol sa Pilipinas bunsod nang kahilingan ng mga ito sa Estados Unidos na ang kanilang hukbong nakahimpil sa Lungsod ng Iloilo ay kailangang maagapayanan hanggang sa ang mga ito ay tuluyan nang makalisan papalabas sa nasabing pook ng Kabisayaan (Hernandez 156; & Villan 643).

Sa layuning tiyaking magiging ligtas ang mga kawal-Espanyol sa anumang panganib, bukod sa kahilingang tulong mula sa Estados Unidos at bilang pagkilala na rin sa matalik na pag-unungay (samahan) na Espanyol-Bisaya, noong ika-21 ng Disyembre 1898, isinagawa ni Jose Ma. Romero Salas ang pagpapadala ng liham kay Ramon Avanceña hinggil sa plano nilang pagsuko ng Lungsod ng Iloilo upang pumaroon na lamang sa Zamboanga kasama ng kanilang mga hukbo (Taylor, 428; Hernandez 156; & Villan 643). Lihim na nagtatagpo ang magkabilang panig sa Presidential Headquarters sa Jaro. Kanilang napag-usapan sa pook na iyon ang kasunduang pangkayapaan na kasama ang pangako ng Espanya na isusuko na nila ang Iloilo sa ika-26 ng Disyembre 1898. Kapalit nito, ipinangako rin ng mga rebolusyonaryo na kanilang igagalang ang buhay at pag-aari ng mga residente ng Iloilo. Katunayan, nagpalabas agad si Hen. Martin Delgado ng kautusan sa lahat ng mga hukbong sandatahang Ilonggo sa nararapat na taglaying pagkilos ng kanilang mga kawal.

Sa pagsasakatuparan ng pangakong pagsuko ng Iloilo sa hanay ng mga rebolusyonaryong Ilonggo,

noong hapon ng ika-24 ng Disyembre 1898, maaga sa napagkasunduang petsa (ika-26 ng Disyembre), ay tuluyan na ngang nilisan ng mga Espanyol ang lalawigan ng Iloilo. Gayundin, nag-alsa-balutan na rin sila sa Cebu at Iligan at inaasahan ding lilikas ang kanilang hanay mula sa mga pook ng Cotabato at Zamboanga. Gayumpaman, inaasahan pa rin ng mga Heswita na sila'y makapanatili sa kanilang misyong relihiyoso sa Mindanao (Bernad 234). Sinikap na agapan ni Hen. Otis ang naturang maagang paglisan, gayunman, nahuli ang mga itong makadaong sa Iloilo kung kaya't napasakamay na ng mga Ilonggo ang Lungsod. Ikatlong araw matapos napasakamay ng mga Ilonggo ang kanilang bayan, pumaroon si Miller sa Iloilo kasama ang ilang libong tropang Amerikano.

Gayumpaman, nabalaho rin kung tutuusin ang hanay ng mga Amerikano sa Gulpo ng Iloilo bunsod ng kautusan sa kanilang maging mapagpigil sa mga maghihimagsik hanggang sa maratipika ng kongreso ng Estados Unidos ang Kasunduan ng Paris. Matatandaang lubhang naging mainit ang pagtatalo sa pagitan ng *US Anti-Imperialist League* at mga Imperyalistang pangkat hinggil sa kanilang gagawin sa Pilipinas gayong sa simula't simula pa, ito ay hindi bahagi ng teritoryong Amerikano. Sa kabila nito, lubhang naging agresibo ang hanay nina McKinley na kolonisahin ang Pilipinas sapagkat kinakailangan diumano itong "sibilisahin" at "hanguin" mula sa mga "barbarong mamamayang Tagalog." (Hernandez 158).

Kongklusyon

Naipakita sa sanaysay ang alternatibong pang-unawang pangkasaysayan at panlipunang pagsusuri na naitampok hindi sa pamamagitan ng pangyayaring tipo ng paglalalahad (event-centric type), kundi sa pagpasundayag ng mahalagang papel na ginampanan ng kinagisnang sikolohiya na tinitindigang isa sa pangunahing puwersang humubog sa mga pangyayaring pangkasaysayan sa Pilipinas sa pangkalahatan, at sa Panay sa partikular.

Sa pamamagitan ng panloob na pagsisiyasat, naipakita sa akda ang kaalamang sikolohikal hinggil sa lawas, buut, patugsiling, at dungan bilang mabisang kasangkapang konseptwal sa pag-unawa ng mga simbolikong aksiyon sa panahong kolonyal ng Pilipinas at pati na rin higit sa lahat ang naganap na pagribuk ng mga Pilipino sa nasabing isla mula 1896 hanggang 1898.

Sa ganitong diwa, magsisilbing munting ambag ng pananaliksik na ito sa historiograpiya upang buksan ang lumalawak na talastasan sa pagkataong Pilipino, sikolohiyang kinamulatan, at pati na rin ang pagsasakabuluhan ng mga ito tungo sa pagsusulong ng Bagong Kasaysayan sa Pilipinas.

Harinawang ang ganitong simulain at adhikain sa punto-de-bistang metodolohikal, panlipunang pagsusuri, at praksis na historiograpikal, ang magbubukang-liwayway sa kabuuan para sa kaliwanagan ng talastasang pakikinabangan ng sambayanan sa mga darating na panahon.

MGA TALA

- 1 Humigit kumulang nasa pagitan ng 50 hanggang 60 taong gulang, ipinanganak si Noel P. Makiling sa Dumalag, Capiz at namalagi roon hanggang taong 1992. Pinaniniwalaan ang nabanggit na bayan bilang may malalim na ugat sa kalinangang babaylaniko bunsod ng pagiging lantad nito sa tradisyon ng mga Sulod o Panay-Bukidnon na nagtataglay ng pinakamahabang epiko sa Pilipinas. Si G. Makiling sa kasalukuyan ay isa sa mga maituturing na “hilot” na natutunan niya mula sa kaniyang mga ninuno sa Capiz.
- 2 Lehitimong mamamayan ng Panay na ipinanganak noong ika-17 ng Nobyembre 1941 sa Barangay Mangoso, Sigma, Capiz. Nagbakasyon sa Barangay New Era, Lungsod Quezon at kinapanayam ng may-akda dahilan sa pagiging maaalam nito sa kalinangang Panayanhon bunsod ng pagiging “manang” nito sa matagal na panahong pangunguna sa mga katutubong dasal sa kinabibilangang nayon.

MGA SANGGUNIAN

- Aguilar, Filomeno Jr. V. *Clash of spirits : the history of power and sugar planter hegemony on a Visayan Island* . Quezon City : Ateneo de Manila University Press, 1998. Nakalimbag
- Alfonso, Ian Christopher B. "Ulat Ukol sa Isyu ng Pagkakatatag ng Lalawigan ng Bulacan at ang Paglilinaw sa Koneksyong Pangkasaysayan at Pangkalinangan nito sa Pampanga," nasa Crisostomo, Agnes dR. et al. *La Primera Provincia: Mga tinipong Papel hinggil sa Pagkakatatag ng Lalawigan ng Bulacan*. Malolos: Bahay Saliksikan ng Bulacan, Bulacan State University, 2010. Nakalimbag
- Azicate, Enrico R. "Ang Obhektibo ng Atake sa Maynila Noong ika-29-30 ng Agosto 1896," nasa Z. A. Salazar, *Agosto 29-30, 1896: Ang Pagsalakay ni Bonifacio sa Maynila* (salin ni Monico Atienza). Lungsod ng Quezon: Miranda Bookstore, 1994. Nakalimbag.
- Ambrosio, Dante. "Si Bonifacio at ang Pagsiklab ng Rebolusyon," nasa Z. A. Salazar, *Agosto 29-30, 1896: Ang Pagsalakay ni Bonifacio sa Maynila* (salin ni Monico Atienza). Lungsod ng Quezon: Miranda Bookstore, 1994. Nakalimbag.
- Ambrosio, Dante at Faina Abaya-Ulindang. "Pagpapatuloy ng Diwa ng Bayan," nasa *Kasaysayang Bayan: Sampung Aralin sa Kasaysayang Pilipino*, Ika-2 Edisyon. Lungsod ng Quezon: Adhika ng Pilipinas, Inc., 2005. Nakalimbag.
- Amigo, Ronald. "Ang Hublag Rebolusyonaryo sang Capiz (1897-1901)," nasa *Proceedings of the 4th Conference on West Visayan History and Culture*. Iloilo City: Center for West Visayan Studies, University of the Pilippines in the Visayas, 1995. Nakalimbag.
- Aquino Clemen. Mula sa Kinaroroonan: Kapwa, Kapatiran at Bayan sa Agham Panlipunan. *Professorial Chair Papers* (Series No. 1999). Quezon City: College of Social Sciences and Philosophy, University of the Philippines, Diliman, 1999. Nakalimbag.
- Blair, Emma Helen at James Alexander Robertson. *The Philippine Islands, 1493-1898*. 55 Tomo.

Cleveland: 1903-1909. Nakalimbag.

Barrios John E. Pagkaeaeaki: Body/Power in a Revolutionary Movement," nasa *Proceedings of the 8th Conference on West Visayan History and Culture*. Iloilo City: Center for West Visayan Studies, University of the Pilipines in the Visayas, 1998. Nakalimbag.

Barrios, John, Melchor Cichon at Dominador Ilio. *The Katipunan in Aklan*. Manila: Metro Manila Commission, 1997. Nakalimbag.

Barnaldez, Don Emilio at Fernandez de Folguras. *Resena Historica de la Guerra Al Sur de Filipinas Sostenidad por las Armas Espanolas Contra los Piratas del Aquel Archipelago, desde la Conquista Hasta Nuestras Dias*. Imprenta del Memorial de Ingenieros, 1857. Nakalimbag.

Bautista, Ronaldo B. "Proud Heritage Glorious Past," nasa *Zamboanga Hermosa: Memories of the Old Town*, Mandaluyong: Antonio Orindain II and Filipinas Foundation, Inc., 1984. Nakalimbag.

Callanta, Cesar V. *The Limahong Invasion*. Quezon City: New Day Publishers, 1989. Nakalimbag.

Caro y Mora, Juan.. *Ataque de Li-Ma-Hong a Manila en 1574; Resena Historica de Aquella Memorable Jornada*. Manila: Tipo Litigrafia D. Combes, 1898. Nakalimbag.

Carro, Andres. *Iloko-English Dictionary* (translated by Morice Vanoverbergh). Walang tala, 1956. Nakalimbag.

Cleope, Earl Jude L. "The Visayas: Islands in the Seas, A Historical Perspective (Series 2)," nasa *The Journal of History*, Vol. LIII (January-December). Quezon City: Philippine Historical Society, Inc., 2007. Nakalimbag.

Corpuz, Onofre D. *The Roots of the Filipino Nation*, Vol. 1. Quezon City: Aklahi Foundation Inc., 1898. Nakalimbag.

Covar, Prospero R. *Larangan; Seminal Essays on Philippine Culture*. Maynila: Sampaguita Press, Inc., 1998. Nakalimbag.

____. *Kaalalang Dalumat ng Pagkataong Pilipino. Professional Chair Papers* (Series No. 95-4). Quezon City: College of Social Sciences and Philosophy, University of the Philippines, Diliman,

1995. Nakalimbag.

De Alcazar, Don Jose. *Historia de los Dominios Espanoles en Oceania y Filipinas*. Manila: D. J. Atavide y Comp, 1893. Nakalimbag.

De Arceche, Jose. *Legazpi; Historia de la Conquista de Filipinas*. Zarauz (Guipozcoa): Editorial Icharopena, 1947. Nakalimbag.

De Guia, Katrin. *Kapwa; The Self in the Other (Worldviews and Lifestyle of Filipino Culture-Bearers)*. Anvil Publishing, Inc., 2005. Nakalimbag.

De la Concepcion, Juan. *Historia General de Philipinas*. Tomo 1-14. Manila (?): Seminario de San Carlos, 1788. Nakalimbag.

De la Cruz, Romeo Jr. "Pagkatawo: Its Elements as Viewed by the Babaylan of San Joaquin," nasa *Proceedings of the 3rd Conference on West Visayan History and Culture*. Iloilo City: Center for West Visayan Studies, University of the Pilippines in the Visayas, 1994. Nakalimbag.

De Morga, Antonio. *Mga Pangyayari sa Sangkapulang Pilipinas*. Maynila: Pambansang Komisyon ng mga Bayani at The Journal Press, 1964. Nakalimbag.

De Noceda, Juan at Pedro Sanlucar. *Vocabulario de la Lengua Tagala*. Tomo I. Manila: Imprenta de Ramirez y Garaudier, 1869. Nakalimbag.

De Pazos, Pio A. *Heroes de Filipinas*. Santander—Imprenta Militar a Cargo de A. de Quesada, 1888. Nakalimbag.

De San Agustin, Gaspar O.S.A. *Conquistas de las Islas Filipinas, 1565-1615* (Isinalin ni Luis Antonio Maneru bilang *Conquests of the Philippine Islands*). Manila: San Agustin Museum, 1998. Nakalimbag.

El Eco de Panay (Iloilo), ika-4 ng Disyembre 1896. Nakalimbag.

El Porvenir de Visayas (Iloilo), ika-7 ng Setyembre 1896. Nakalimbag.

Encarnacion, Emmanuel. *Ang Pamana ni Andres Bonifacio*. Lungsod Quezon: Adarna Book Services, Inc., 1997. Nakalimbag.

Enriquez, Virgilio G. "Kapwa: A Core Concept in Filipino Psychology," nasa *Philippine Social Sciences and Humanities Review*, Vol. XLVII, Nos. 1-4, 1978. Nakalimbag.

_____. *Indigenous Psychology and National Consciousness*. Study of Languages and Cultures of Asia & Africa Monograph Series No. 23, 1989. Nakalimbag.

Eugenio, Damiana. *Philippine Folk Literature; The Myths*. Quezon City: University of the Philippines Press, 1994. Nakalimbag.

Fernandez, Leandro H. *A Brief History of the Philippines*. New York: Ginn and Company, 1950. Nakalimbag.

Francisco, Jose Mario. "The Tagalog 'Loob' in Oliver's Doctrina Christiana," nasa *Philippine Studies*, Vol. 44, 4th Quarter, 1996. Nakalimbag.

Garcia, Leni dL. "Reflections on Buut-Loob-Nakem," nasa *Philippine Studies Journal*, Vol. XX, (1972) 557-601. Nakalimbag.

_____. "Soul and Spirit in Filipino Thought," nasa *Philippine Studies Journal*, Vol. XXXII (1991) 287-301. Nakalimbag.

Gealogo, Francis A. "Ang Katawan at Katauhan sa Diskurso ng mga Tekstong Historikal noong Ika-19 na Dantaon," nasa *Diliman Review*, Tomo XLII, Blg. 4, (1994)15-22. Nakalimbag.

Gelade, George P. w.p. *Ilokano-English Dictionary*. Walang tala. Nakalimbag.

Geertz, Clifford. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books, 1973. Nakalimbag.

Guerrero, Milagros C., Emmanuel N. Encarnacion at Ramon Villegas. "Andres Bonifacio and the 1896 Revolution," nasa *Sulyap Kultura Quarterly*. Manila: National Commission for Culture and the Arts, 1996. Nakalimbag.

Hernandez, Policarpio F. *Iloilo, the Most Noble City: History and Development, 1566-1898*. Quezon City: New Day Publishers, 2008. Nakalimbag.

Joyce, Rosemary A. 2005. "Archeology of the Body," nasa *Annual Review Anthropology*, Vol. 34, (2005) 139-158. Nakalimbag.

- Jose, Dorothy dL, at Atoy M. Navarro. "Katawan at Kaluluwa sa Kronikang Espanyol: Pagtatalaban ng Sekswalidad at Espiritwalidad noong Dantaon 16-18," nasa *Daluyan; Journal ng Wikang Filipino*, Tomo XII, Blg. 1, (2004) 64-80. Nakalimbag.
- Kaufmann, M.H.M. *Visayan-English Dictionary (Kapulungan Binisaya-Ininglis)*. Iloilo: La Editorial. Nakalimbag.
- Laarhoven, Ruurdje at Elizabeth Pino Wittermans. "From Blockade to Trade: Early Dutch Relations with Manila, 1600-1750," nasa *Philippine Studies*, Tomo 33 (Quezon City: Ateneo de Manila University Press), 1985. Nakalimbag.
- Lee, Zosimo E. "Ang Konsepto ng Pagkatao," nasa *Daluyan; Journal ng Wikang Filipino*, Tomo X, Blg. 4, (2001)261-269. Nakalimbag.
- Magos, Alicia P. *The Enduring Ma-aram Tradition; An Ethnography of a Kinaray-a Village in Antique*. Quezon City: New Day Publishers, 1992. Nakalimbag.
- Makiling, Noel P. *Isang Pakikipagpanayam sa Katutubong Kalinangan at Kamalayang Capiznon*. Payatas, Quezon City, 2013. Nakalimbag.
- Mallari, Francisco S.J. "Muslim Raids in Bicol," nasa *Philippine Studies*, Tomo 34, 1986. Nakalimbag.
- Mariano, Cuesta at Violeta Infante. "Spanish Philippines (Rise and Fall, An Eighteenth Century Picture)," nasa *Fernando Valdes Tamon Report in Which, By Order of His Majesty (May God Protect Him), The Strongholds, Castles, Forts and Garrisons of the Provinces Under His Royal Domination in the Philippiine Islands are Listed*. Santander Investment, 1995. Maza, R. M. *The Augustinians in Panay*. Iloilo City: Research and Development Foundation Inc., University of San Agustin, 1987. Nakalimbag.
- Menez, Herminia. *Explorations in Philippine Folklore*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1996. Nakalimbag.
- Mercado, Leonardo N. "The Holy in Filipino Thought," nasa *Diwa; Studies in Philosophy and Theology*, Vol. XIV, No. 1 & 2, (1989) 68-85. Nakalimbag.

- Miranda, Dionisio M. "The Meaning of Budhi," nasa *Diwa; Studies in Philosophy and Theology*, Vol. XV, No. 1, (1987) 101-106. Nakalimbag.
- _____. "Sa Harap ng Mahiwagang Loob," nasa *Diwa; Studies in Philosophy and Theology*, Vol. XIV, No. 1 & 2, (1989) 38-67. Nakalimbag.
- Montalban, Francisco J. *El Patronato Espanol y La Conquista de Filipinas*. Bibliotheca Hispana Missionum, Tomo IV. walang tala. Nakalimbag.
- Montemayor, Michael S. *Captain Herman Leopold Schück; The Saga of a German Sea Captain in the 19th Century Sulu-Sulawesi Seas*. Quezon City: The University of the Philippines Press, 2005. Nakalimbag.
- Montery y Vidal. *Historia general de Filipinas desde el descubrimiento de dichas islas hasta nuestras dias* [microform]. 1976. Nakalimbag.
- Motin, Romeo B. "Isang Pagsusuri sa Kultural na Salik at Etikal na Konsepto ng Utang na Loob," nasa *Daluyan; Journal ng Wikang Filipino*, Tomo IV, Blg. 4, (2001). 298-317. Nakalimbag.
- Mulato, Santiago Alv. "Ang Binabaylan kag ang Binabaylan sa Iloilo (The Babaylan and Babaylanic Practices in Iloilo)," nasa *Proceedings of the 3rd Conference on West Visayan History and Culture*. Iloilo City: Center for West Visayan Studies, University of the Pilippines in the Visayas. Nakalimbag.
- Navarro, Atoy M. *Ang Bagong Kasaysayan sa Wikang Filipino*. Bagong Kasaysayan; Mga Pag-aaral sa Kasaysayan ng Pilipinas, Lathalain Blg. 11., 2000. Nakalimbag.
- Noone, M.J. *The Islands Saw It; The Discovery and Conquest of the Philippines, 1521-1581*. Ireland: Richview & Nolan Limited, 1982. Nakalimbag.
- Polo, Jaime B. "Utang na Loob: The Popular Disposition of Reciprocity in a Gift Economy," nasa *Diliman Review*, Tomo XXXIX, Blg. 1, (1991) 24-31. Nakalimbag.
- Regalado, Felix B. & Quintin B. Franco. *History of Panay*. Jaro, Iloilo City: Central Philippine University, 1972. Nakalimbag.

- Salazar, Zeus A. "Ang Kamalayan at Kaluluwa: Isang Paglilinaw ng Ilang KOnsepto sa Kinagisnang Sikolohiya," nasa Rogelia Pepua, *Sikolohiyang Pilipino: Teorya, Metodo at Gamit*. Lungsod ng Quezon: Surian ng Sikolohiyang Pilipino, 1982. Nakalimbag.
- _____. *Agosto 29-30, 1896: Ang Pagsalakay ni Bonifacio sa Maynila* (salin ni Monico Atienza). Lungsod ng Quezon: Miranda Bookstore, 1994. Nakalimbag.
- _____. "Ang Limang Panahon ng Pamumunong Bayan sa Kasaysayan ng Pilipinas," Katedratikong Panayam. Bulwagang Rizal, Ika-10 ng Pebrero, 1997. Nakalimbag.
- _____. "Pahinungod: Pagpapakahulugan sa Isang Dalumat Bilang Pag-uugat sa Kalinangan at Kasaysayan ng Kapilipinuhan." Binasang papel para sa Pagdiriwang ng ika-90 Taon ng Boluntarismo sa U.P., Bulwagang Rizal, ika-26 ng Pebrero, 1998. Nakalimbag.
- _____. "Ang Babaylan sa Kasaysayan ng Pilipinas." *Bagong Kasaysayan; Mga Piling Pag-aaaral sa Kasaysayan ng Pilipinas*. Lathalain Blg. 2., 1999. Nakalimbag.
- Salvilla, Rex S. *Interesting Facts About West Visayas*. West Visayas Historical Research Foundation, Inc., Vol. IV., 1993. Nakalimbag.
- Shilling, Chris. *The Body and Social Theory*. 2nd Edition. London: Sage Publications, 2003. Nakalimbag.
- Soncuya, Josue. *Historia Prehispanica de Filipinas; Contenida en la Conferencia sobre La Isla de Panay*. Los Bisayas y La Monarquia Explicacion del Triumvirato de Reyes en Manila, Sociedad Historico-Geografica de Filipinas, 1917. Nakalimbag.
- Tan, Michael L., & Felipe Jocano. *Lawas; Glosari ng mga Katawagan sa Katawan ng Tao*. Lungsod ng Quezon: Sentro ng Wikang Filipino, Unibersidad ng Pilipinas, Diliman, 2010. Nakalimbag.
- Taylor, John R.M. *The Philippine Insurrection Against the United States*, Vol. V. Nakalimbag.
- Tirol, Lumin B. "History of Bohol (Pre-Hispanic up to 1972)," Dissertation. Manila: University of Sto. Tomas: Graduate School, 1975. Nakalimbag.
- Turner, Victor. *Symbols and Meaning*. Walnut Creek, CA: Altamira Press, 2005. Nakalimbag.
- Villan, Clarita M. Isang Pakikipagpanayam ng May-akda sa Kinagisnang Kalinangan at Kamalayang

- Capiznon. New Era, Quezon City, 2013. Nakalimbag.
- Villan, Vicente C. "Hangaway: Ang Pakikidigma ng mga Hukbong Panayanhon sa Himagsikan, 1896-1907," Tesis Pangmasterado. Lungsod ng Quezon: Kolehiyo ng Agham Panlipunan at Pilosopiya, Unibersidad ng Pilipinas. 1998. Nakalimbag.
- ____. "Pintados: Mga Hukbong Bisaya sa Armadong Ekspedisyong Espanyol sa Pilipinas, 1565-1898," Disertasyon. Lungsod ng Quezon: Kolehiyo ng Agham Panlipunan at Pilosopiya, Unibersidad ng Pilipinas, 2009. Nakalimbag.
- ____. "AVP Presentation of Pag-abyanay: Images of Friendship Beyond the Center," nasa Philippine-Spanish Friendship Day 2010—Pag-abyanay; Images of Friendship beyond the Center. Iloilo City: September 17-18, 2010. Nakalimbag.
- ____. "Kahulugan, Pinagmulan, at Kinaroroonan: Ang Talastasang Bisaya sa Kasaysayang Filipino," *Daluyan; Journal ng Wikang Filipino*, Tomo XVI, Bilang 1., 2010b. Nakalimbag.
- ____. "Isang Pagpopook at Paglalagom sa Diskurso ng Pagkakatatag at pagdiriwang ng Araw ng Bulacan," nasa Crisostomo, Agnes dR. et al. *La Primera Provincia: Mga tinipong Papel hinggil sa Pagkakatatag ng Lalawigan ng Bulacan*. Malolos: Bahay Saliksikan ng Bulacan, Bulacan State University, 2010c. Nakalimbag.
- ____. "Tungo sa Pagpapalalim sa Pag-aaral ng Kalinangang Pulitikal sa Pilipinas," nasa *Saliksik; E-Journal ng Bagong Kasaysayan*, Tomo 1, Bilang 2 (Setyembre 2012). Nakalimbag.
- Zaide, Gregorio F. at Sonia M. Zaide. *History of the Philippines*. College Edition (*Binagong Edisyon*). Metro Manila: National Book Store, Inc., 1987. Nakalimbag.
- Zapra. Nicolas. "The Malolos Congress," nasa. Manila *The Malolos Congress; A Centennial publication on the inauguration of the Philippine Republic (January 23, 1899-January 23, 1999)*: National Historical Institute., 1999. Nakalimbag.